

Arap Deyim ve Atasözlerinde 'El' Motifi

Hasan Taşdelen

Yard. Doç. Dr. U.Ü. İlâhiyat Fakültesi

h_tasdelen@hotmail.com

Özet

Milletler tarih ve kültürlerini dillerinde yaşatırlar. Dillerin en işlenmiş unsuru ise, atasözleri ve deyimlerdir. Zira atasözlerinin ve deyimlerin bir kısmı, arkeolojik kazılarda elde edilen tarihî eserler gibi, geçmişin ve kültürün izlerini, yüzyılların birikimini üzerinde taşır. Derinlemesine incelendiklerinde dil, tarih ve kültür hakkında çok değerli bilgiler sunabilir. Arapçada (يَد/el) kelimesi de tarih ve kültürün izlerini üzerinde taşıyan kelimelerden biridir. Bu tür atasözlerini ve deyimleri incelemek âdeta bir kelimeyi izleyerek dil ve kültür tarihinde geriye doğru yapılan bir yolculuk gibidir. Böyle bir yolculuğun bugünkü nesillere aktaracağı önemli bilgiler vardır.

Abstract

The Hand Motif in the Arabic Idioms and Proverbs

Proverbs and idioms like as archeologic artifacts, give us huge information about cultures and their historical development. So when we study words of any language having been used frequently in idioms and proverbs, we can trace the evolution of that language and culture through these idioms and proverbs. 'Hand' is one of these widely used words in Arabic idioms and proverbs. This article is an attempt to explore the meaning extensions of 'yad' in Arabic idioms and proverbs.

Anahtar Kelimeler: El Motifi, Arap Edebiyatı, Arap Atasözleri

Key Words: The Hand Motif, Arabic Literature, Arabic Proverbs

A) (يد) Kelimesinin Etimolojisi

(يد) kelimesinin sūlasî kökü (ي.د.ي) harfleridir. Bu kelimenin kökü konusunda sözlüklerde neredeyse hiçbir ihtilâf yoktur. Çok kullanılan bir kelime olduğu için 'tahfîf' amacıyla son harfi düşürülmüştür.

(يد/el), insan kolunun bilekten parmak uçlarına veya parmak uçlarından omuza kadar olan kısmına verilen addır. Bilekten parmak uçlarına kadar olan kısım kastedildiğinde, elin iç kısmı (كف) manasına gelmektedir. Bu manalardan birisi hakikî olarak kabul edildiğinde, diğer mana mecaza hamledilmektedir.¹

ez-Zebîdî (ö.1205/1791), *Tâcu'l-'arûs*'unda, bu kelimenin manasını biraz daha teferruatlı şekilde ele almıştır: Buna göre insanda, elin avuç kısmı, parmak uçlarından boyun köküne kadar olan kısım veya parmak uçlarından omuz başına kadar olan kısım 'yed' olarak isimlendirilir.² ez-Zebîdî, 'yed' kelimesinin tarifinde 'parmak uçlarından bileğe kadar' rivayetinin de bulunduğunu ancak bunun yanlış bir nakil olduğunu, doğrusunun ise yukarıda belirtildiği gibi 'parmak uçlarından boyun köküne kadar' şeklinde olması gerektiğini de kaydeder.³

Daha önce de işaret edildiği gibi, bu kelimenin aslı (يَدِي) (y.d.y) iken, sondaki 'yâ' harfi, telaffuz kolaylığı sağlaması açısından hazfedilmiştir. 'Yed' kelimesinin aslının 'fa'/' vezninde, 'yedy' olduğunun düşünülmesinin altında yatan sebep ise, kelimenin çoğula dönüşürken aldığı şekildir. Zira Arapçada (عَصَا), (جَمَل), (زَمَن) gibi birkaç istisnâ kelime dışında, müfredi 'fa'al' vezninde olmasına rağmen, çoğulu 'ef'ul' vezninde gelen isim bulunmamaktadır.⁴

(يد) kelimesinin çoğulları, (أَيْدٍ/الْأَيْدِي), ve (يَدِي) şeklindedir; cem'u'l-cem'i (çoğulunun çoğulu) ise (أَيْدٍ/الْأَيْدِي)'dir. Ancak el-Cevherî (ö. 400/1009'a doğru), bu tür çoğulun sadece şiirde kullanıldığına dikkat çekmektedir.⁵

Yine el-Cevherî, (الْأَيْدِي) şeklindeki çoğulun sonundaki (ي) harfinin düşürülmesi suretiyle, (الْأَيْدِ) şeklinde kullanılmasını da, bazı Arapların lehçesi olarak açıklamaktadır. Bu kullanımda kelimenin son harfinin düşürüldüğüne delil olarak, kelimenin ism-i tasgîrinde aldığı (يَدِيَّة) formunu göstermektedir.⁶ Zira bir gramer kuralı olarak, (أَب) ve (أَخ) gibi son harfi hazfedildiği için iki harfi kalmış olan isimler, tasgîr kalıbına nakledildiklerinde, hazfedilen harf iade edilir.

¹ Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, (يدي) md.

² ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, (يدي) md.

³ Bkz. *Tâcu'l-'arûs*, (ي.د.ي) md.

⁴ el-Cevherî, *es-Sihâh*, (ي.د.ي) md.

⁵ *es-Sihâh*, a.g.md.

⁶ Bkz. *es-Sihâh*, a.g.md.

Bununla birlikte, ez-Zebîdî, el-Cevherî'nin bu iddiasına katılmayarak, bu kullanımın bir lehçe olmadığını, sadece şiir zorunluluğundan kaynaklanan bir durum olduğunu ifade etmiştir.⁷

Sözlüklerde (يد) kelimesinin alternatif şekilleri olarak (يَدَى) 'yedâ'⁸, kelimenin sonunda yer alan 'dâl' harfinin şeddelenmesi suretiyle (يَدِّ) 'yedd' ve sonunu (عصا) kelimesinde olduğu gibi 'elif' ile bitirmek suretiyle (يَدَا) 'yedâ', son olarak da sonuna bir 'hâ' harfi eklenmesi suretiyle (يَدَهْ)⁹ 'yedah' şekillerine rastlanmaktadır. Kelimenin şiirlerde görülen (يَدَيَانِ) şeklindeki tesniyesi, (يَدَى) müfredine aittir. Bununla birlikte, bu tür bir tesniyenin (يد) kelimesinin sonuna hazfedilen harfini yeniden getirmek suretiyle elde edilen şâz bir tesniye olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ancak böyle farzedildiğinde, kelimenin müfret şekli (يَدَى) 'yedy' olarak düşünüldüğü için tesniyesinin (يَدَيَانِ) 'yedyân' olması gerekir. Her halükârda, hangi açıdan bakarsak bakalım 'yed' kelimesinin tesniye ve çoğulunda şâz hususların bulunduğu şüphe yoktur. Meselâ, 'yed' lafzının meşhur tesniyesi (يَدَانِ) şeklinde gelmektedir. Ancak bu durumda da Arapçada (أخ) ve (أب) gibi üçüncü harfi hazfedilmiş köklerde, tesniye yaparken hazfedilen harfin geri getirilmesi kuralına ters düştüğü görülmektedir. Bu durum, muhtemelen, kelimenin çok kullanılan bir kelime olmasından kaynaklanmaktadır.

Şeddeli 'dâl' harfi ile biten 'yedd' ve sonu elifle biten 'yedâ' şeklinde kullanımın, şiire has olduğunu söyleyen dilciler de olmuştur.¹⁰

(يد) kelimesinin çoğulu olan (يَدِي) 'yâ' harfinin her üç harekesi ile (يَدِي، يَدِي، يَدِي) şekillerinde okunabilmektedir.¹¹ Ayrıca, ez-Zebîdî, 'yed' kelimesinin (أيدون/أيدين) şeklinde bir çoğulu daha bulunduğunu zikretmektedir.¹²

İbn Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luga'sında*, (يد) maddesinin asıl manasının, insan ve hayvanların bilinen uzvu olduğunu dile getirdikten sonra, bu kelimenin aynı zamanda "ihşan, iyilik" ve "güç, kuvvet" manalarında mecazî olarak da kullanıldığını kaydetmiştir. "İhşan" ve "iyilik" manasındaki (يد) kelimesi, (أيد) 'eyâdin' ve (يَدِي) 'yudiyy' şekillerinde çoğul yapılabilişken, güç, kuvvet manasında ise sadece (أيد) şeklinde çoğul yapılabilmektedir.¹³

⁷ *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

⁸ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*'ta Mesed suresinin ilk âyeti olan (تبت يدا أبي لهب) 'nın tesniye olduğunu dile getiren meşhur görüş dışında, bu kelimenin müfret olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu kaydetmiştir.

⁹ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 341.

¹⁰ *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

¹¹ *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

¹² *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

¹³ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, VI, 151-152.

Bu kökten türetilen (يَدِيٌّ) ve (يَدِيَّةٌ) kelimeleri ise, erkek ve kadına sıfat olarak kullanılmakta, (رَجُلٌ يَدِيٌّ) veya (امْرَأَةٌ يَدِيَّةٌ) denildiğinde, "becerikli, maharetli, elinden iş gelen erkek/kadın" manasını ifade etmektedir.¹⁴

(ي.د.ي) Kökünün Fiil Olarak Kullanımları

1) (يَدِيٌّ الرَّجُلُ) veya (يَدِيُّ الرَّجُلُ) kullanımında, 'Birisi ihsana, iyiliğe mazhar olmak' manasını ifade etmektedir. Fiilin meçhûl olarak kullanılan şekli, aynı zamanda, 'elinden şikayet etmek, eli ağrımak' demektir. Nitekim bu mana ile ilişkili olarak 'fu'âl' veznindeki (يَدَاءٌ) kelimesi, 'el ağrısı' manasına gelmektedir.

2) (يَدِيٌّ مِنْ يَدِهِ) kullanımında ise 'kolunu kaybetmek, çolak olmak' manalarına gelmekte iken, cümle dua kipine hamledildiğinde ise 'eli/kolu kurusun' manasında bedduaya dönüşmektedir.

3) (يَدَيْتُ عَلَى الرَّجُلِ) kullanımında 'ihsan etmek', 'iyilikte bulunmak' manalarına geldiğinden, verilen cümle "Filâna ihsanda bulundum" şeklinde tercüme edilebilir.

4) يَدَيْتُهُ 'Eline vurmak/elinden yakalamak' manasında, "Adamın eline vurdum."¹⁵

5) يَدِيٌّ 'Zayıf olmak'¹⁶

Görüldüğü gibi, beşinci mana dışında diğer bütün manaların kökle alâkası açık bir şekilde görülebilmektedir. Bu manayı da Arapçada -çöle (مَعَازَةٌ) denilmesi gibi- zaman zaman başvurulan, 'bir şeyi zıddıyla isimlendirmek' şeklinde düşünmek mümkündür. Yani 'el' kelimesi genelde güç ve kudreti ifade ettiği için, onun zıddı olarak kelimeye böyle bir mana yüklenmiş olması ihtimal dahilindedir.

(يد) Kelimesinin sözlüklere girmiş olan mecazî manaları

Mecazî kullanıma oldukça yatkın olan 'yed' kelimesi, bu sayede oldukça geniş bir mana örgüsüne sahip olmuştur. Nitekim, incelendiğine bu denli yaygın ve geniş mecazî kullanıma sahip az sayıda kelime bulunduğu görülecektir.

Aşağıda, bu kelime ile ilgili sözlüklerde yer alan mecazî manaları maddeler halinde vermeye çalışacağız. Maddeleri sıralarken gerekli görülenlerde örneklendirme yapılacaktır. Bununla birlikte, bu kelimeye ait sözlüklerde yer alan mecazî manaların, bir sınırlandırma ifade etmediğini, bunlar dışında da farklı mecazî kullanımlar türetilebileceğini aklımızda bulundurmalıyız. Burada zikredilecek

¹⁴ Mu'cemu mekâyîsi'l-luga, VI, 152.

¹⁵ Mu'cemu mekâyîsi'l-luga, VI, 152.

¹⁶ Tâcu'l-'arûs, XL, 355.

olan mecazî kullanımların, çeşitli metinlerde geçen 'yed' kelimelerinin bağlama uygun şekilde mana yorumuna tabi tutulmasıyla elde edildiğini, dolayısıyla bir kısmında ihtilâf olduğunu da hatırlatmak gerekmektedir. Sözlüklere geçen ve aşağıda vermeye çalıştığımız mecazî kullanımların, çoğunlukla Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler, deyim ve atasözlerinden alındığını belirtmekte fayda görüyoruz.

- 1) Makam, mevki
- 2) Vakar
- 3) Engellemek, zulmü bertaraf etmek
- 4) Yol, vasıta

(أَخَذَ فُلَانٌ يَدَ بَحْرٍ) "*Filân sahil yolunu tuttu*" gibi ifadelerde bu manaya gelmektedir. Hicret hadisinde geçen (فَأَخَذَ بِهِم يَدَ الْبَحْرِ) "*Onları sahil yolundan götürdü*" cümlesindeki 'yed' kelimesi de bu manaya hamledilmiştir.¹⁷ Nitekim bir atasözü olarak yaygınlaşmış bulunan ve 'Geri dönüşü mümkün olmayan bir şekilde dağılıp gittiler' manasına gelen (تَفَرَّقُوا أَهْبُوا أَيَادِي أَيَادِي سَيِّئًا) ibaresindeki (أَيَادِي أَيَادِي) kelimesini de bu şekilde manalandıranlar olmuştur.¹⁸ Bu atasözü hakkında ileride daha detaylı bilgi verilecektir.

- 5) Yemen yöresi

Bazı dilciler (أَيَادِي سَيِّئًا) ifadesini bu istikamette yorumlamışlardır. Ancak ez-Zebîdî bu yorumun makul olmadığına işarete bulunmuştur.¹⁹

- 6) Güç, kuvvet

(مَا لِي بِهِ يَدٍ) "*Benim buna gücüm yetmez*" cümlesindeki 'yed' kelimesi bu şekilde değerlendirilmiştir. Sâd suresi 45. âyette geçen (الْأَيْدِي) kelimesi böyle yorumlanmıştır. Söz konusu âyet-i kerime şudur: (وَأَذْكُرُ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ) (Sâd 38:45) "*Güç ve basiret sahipleri olan kullarımız İbrâhim, İshak ve Yakub'u zikret!*".

- 7) Kudret

(لِي عَلَيْهِ يَدٍ) ifadesi "*Ben bunu yapabilirim*" manasına gelmektedir ki bu durumda buradaki 'yed' kelimesi 'kudret' manası taşımaktadır.

Bu siyapta, 'yed' kelimesinin tesniyesinin kullanılması suretiyle daha özel bir manaya ulaşıldığı da görülmektedir. Ye'cûc ve Me'cûc hadiselerinin anlatıldığı hadiste 'yed' kelimesinin tesniyesine özel bir mana yüklenmiştir. Bu hadis şöyledir: (إِذْ أَوْحَى اللَّهُ إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ أَنْ قَدْ أَخْرَجْتَ عِبَادًا) (يَا لَيْدَانِ لَا يَدَانِ لِأَحَدٍ بِقَتَالِهِمْ)²⁰ "*Allah, Hz.İsa'ya (a.s.) şöyle vahyedecek: Ben öyle*

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, V, 294; İbnü'l-Cevzî, *Garîbu'l-hadîs*, II, 509; Bedruddîn el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, XXIII, 156.

¹⁸ *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

¹⁹ *Tâcu'l-'arûs*, a.g.md.

²⁰ Muslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Muslim*, K. el-Fiten ve Eşrâti's-sâ'a, 20.

kullarımı ortaya çıkardım ki, hiç kimse onlarla baş edemez". Hadis-i şerifin manasına dair yapılan yorumlardan anlaşıldığına göre, burada, ellerden biri ile, 'savunma', diğeri ile de 'saldırma' manaları kastedilmiştir. Hadiste, 'iki elin de yokluğu' dile getirilerek, insanların, Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı saldırma imkânına sahip olmayacağı gibi, aynı zamanda onların saldırıları karşısında kendilerini savunmaktan da âciz kalacakları ifade edilmiştir.²¹

Bununla birlikte, İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*'da (لَا يَدِينُ لَكَ بِهَا) ifadesini zikrederek, bunun 'gücün yetmez, bir şey yapamazsın' manasına geldiğini kaydettikten sonra, Sibeveyh'in (ö. 180/796) bu ifadeyi sadece 'yed' kelimesinin tesniyesi şekliyle rivayet ettiğini de ekler. Ayrıca, buradaki tesniyenin çokluk ve mübalağa için olduğu, yoksa gerçek manada tesniye kastedilmediği açıklamasını da yapar.²²

8) Hâkimiyet, kontrol (سلطان)

(يد الرياح) "Rüzgârın eli" ifadesi böyle yorumlanmıştır. Rüzgâr önüne kattığı bulutları sürükleyip götürdüğü için, bir teşbihten hareketle böyle bir ifade kullanılmıştır.

9) Mülkiyet (مَلِكٌ), tasarruf

(هذا الوقف في يد فلان) "Bu şey benim elimdedir", (هذا الشيء في يدي) "Bu vakıf filânın elindedir" ifadelerinde kullanılan (يد) kelimesi, mülkiyet ve tasarruf manalarına gelmektedir. Bu manada 'yed' kelimesinin tesniyesi kullanılmamaktadır.

10) Cemaat, yek-âhenk grup

(هم يدُّ على مَنْ سِوَاهُمْ)²³ "Müslümanlar diğerlerine karşı tek bir eldir" hadisinde geçen (يد) kelimesi bu manaya hamledilmiştir.

11) Yardım, imdat, yardımcı

(هو يدُّ فلان) terkibi 'O, filânın elidir/yardımcısıdır/dostudur' manasına gelmektedir.²⁴

11) Yemek yemek

(ضَعُ يَدَكَ) ifadesi mecazen 'Elini koy/ye!' manasına gelmektedir.

12) Pişmanlık

(سَقَطَ فِي يَدِهِ) terkibi 'Pişman oldu' manasına gelmektedir.

ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), bu terkibi şu şekilde açıklamaya çalışır: "Aşırı pişmanlığa kapılan kişinin yapacağı şey, üzüntüsünden elini ısırmaktır. Böylece eli, ısırılmak suretiyle içine düşülmüş

²¹ Bkz. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, V, 293.

²² *Lisânu'l-'Arab*, y.d.y md.

²³ el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ*, VI, 335.

²⁴ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 355.

konumuna geçer." Bu tabirde, meçhul sigasıyla zikredilen (سُقَطَ) fiilinin, malûm şekliyle okunduğu bir kıraat da bulunduğunu zikrettikten sonra, ez-Zeccâc'a (ö. 311/923) nispet ederek şu bilgileri verir: "Bu terkinin manası, 'pişmanlık' ellerine yani gönüllerine ve kalplerine düştü" demektir.²⁵

el-Âlûsî'nin (ö.1270/1854) naklettiğine göre, bu terkinin Kur'an'ın nüzulünden önce hiç işitilmediğini, Arapların bu terkinin tanımadıklarını, konuşmalarında ve şiirlerinde kullanmadıklarını söyleyen bilginler de olmuştur. Manası ve kullanımını tam anlayamadığı için, zaman zaman hatalı kullanımlara da maruz kalmıştır.²⁶

13) Teslimiyet, boyun eğme

Hz. Peygamber'in bir münacaatında kullandığı (وهذه يدي لك) "İşte elim senin" ifadesi, "Sana teslim oldum, boyun eğdim" manasına yorumlanmıştır. Hz. Osman'a isnad edilen bir hadis metninde de şu ifade yer almaktadır (هذه يدي لعَمَّار) "İşte elim Ammâr'ındır." yani "O ne derse onu yapacağım, ona boyun eğeceğim" demektir. Nitekim bu mananın zıddı olarak (نزع يده من الطاعة) terkinin de "Elini itaatten çekti" yani "İsyan etti" manasında kullanılmaktadır.²⁷

Tevbe suresi 29. âyette (حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ) "Teslim olarak, itaat ederek cizye verinceye kadar..." İbaresindeki 'عن يَدٍ' ifadesinin hamledildiği manalardan birisi de budur.²⁸

14) Büyük nimet (نعمة سابعة)

Tevbe suresi 29. âyetteki (عن يدٍ) bu manaya gelecek şekilde de yorumlanmıştır. Bu takdirde (عن يدٍ) 'alan kişi' ile ilişkilendirilmektedir. Nimet olma yönü ise, 'hayatını bağışlayarak bunun karşılığında cizye almayı kabul etmek' şeklinde ortaya çıkmaktadır.²⁹

15) İyilik yapmak (الإحسان تصطنعه)

Bu manada Arapçada (طويل اليد) kullanılmaktadır ki, 'cömert, eli açık' manasına gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in Hz. Zeyneb'i ima ederek (أَسْرُعَنَّ لِحَوْقَا بِي أَطُولُكَنْ يَدَا) ³⁰ "Sizin bana ilk kavuşacak olanınız, eli en uzun olanınızdır." hadisindeki 'eli uzun olma' bu şekilde değerlendirilmiştir.

'Yed' kelimesi şayet bu manada kullanılacaksa, bu tabirin (لَهُ عَلَيَّ) "Onun bana iyiliği oldu" şeklinde söylenmesi gerekmektedir.

²⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 511.

²⁶ el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, IX/65.

²⁷ *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis*, V, 293.

²⁸ Bu mananın yorumu için bkz. *el-Keşşâf*, III, 32.

²⁹ Bkz. *el-Keşşâf*, III, 32; *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis*, V, 294.

³⁰ Muslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, K. Fedâ'ilu's-sahâbe, 17.

Bunun yerine (له عندي يد) denilmesi yanlış bir kullanım olarak değerlendirilmektedir.³¹

ez-Zebîdî, 'yed'e nispet edilen uzunluğun, aslında 'cömertlik' manasına geldiğini söyledikten sonra, halkın bu ifadeyi (طويل اليد) 'gizlice hırsızlık yapan' kişi hakkında (مختلس) kullandığını belirtmektedir.³² Bu kullanım Türkçe'deki 'eli uzun' deyimiiyle mana açısından eşleşmektedir. Türkçede, güçlü, etkili manasında kullanılan ifade ise 'kolu uzun'dur.³³

16) Helâk, ölüm, beddua etmek

Bu mana şu olayda geçmektedir: Birgün, "şurât"tan (haricîlerden) bir grub Hz. Alî taraftarlarının yanından geçerken, duyulacak şekilde beddua etmeye ve sövüp saymaya başlamışlar. Bunun üzerine Hz. Alî (r.a.) taraftarları da şöyle cevap vermişler: (بكم الأيدان).

Cevap olarak kullanılan bu ifade "Söyledikleriniz sizin başınıza gelsin!" manasına yorumlanmıştır. Muhtemelen, buradaki benzetme, dua ederken ellerin yukarıya doğru açılmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir ifadeyle kastedilen de, "Ellerinizi açıp ne için dua ediyorsanız, o sizin için olsun." manasıdır. Nitekim buna paralel olarak İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210), Arapların kullandığı (كانت به) ifadesinin, "Benim için dilediğini Allah onun başına getirdi/belâsını buldu" manasına geldiğini nakletmektedir.³⁴

17) Fiyat farklılığı manasında

(ابتعت الغنم بدين/باليدين/بيدين) ibareleri, 'Koyunların bir kısmını bir fiyata, diğer kısmını başka bir fiyata satın aldım' manasına gelmektedir.³⁵

Bununla birlikte el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-luga*'sında el-Ferrâ'ya (ö. 207/822) nispet ederek farklı bir mana yorumunda bulunmuştur. Buna göre (باع فلان غنمه بالدين)³⁶ ifadesi, 'Filân koyunlarını bizzat teslim ederek ve parasını elden almak suretiyle sattı' manasına gelmektedir.³⁷ Nitekim (بايعته يدا بيد) terkihi de 'alışverişini peşin yaptım' demektir.³⁸

³¹ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 345.

³² *Tâcu'l-'arûs*, XL, 354.

³³ Bkz. "http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=kolu+uzun&ayn=tam"

³⁴ *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs*, V, 294; Ayrıca bkz. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 238.

³⁵ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 348; *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 343.

³⁶ Bu cümledeki (اليدان) *Tâcu'l-'arûs*'ta el-Ferrâ'ya nispet edilerek (اليدان) şeklinde zaptedilmiştir. Bkz. *Tâcu'l-'arûs*, XL, 348.

³⁷ Bkz. *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 343.

³⁸ *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 353.

18) Ön ve önce

(...بين يدي) ve sonrasında gelen bir 'muzafun ileyh'ten oluşan terkiib, zamanda 'önce'yi, mekanda ise 'ön'ü ifade etmektedir. Meselâ, (بين يدي الساعة) 'Kıyametin kopmasından önce' manasına gelirken, (بين يديك) 'senin ön tarafında' demektir.

19) Herşeyden önce, ilk önce

(أَمَّا أَوَّلَ ذَاتِ يَدَيْنِ فَإِنِّي) ifadesi, bu manadadır. Dolayısıyla (أَمَّا أَوَّلَ ذَاتِ يَدَيْنِ فَإِنِّي) cümlesi 'Ben herşeyden önce/ilk önce Allah'a hâmedediyorum' manasına gelmektedir.

20) Aşırı öfke ve sinirlenme

İbrâhim suresi 9. âyetteki, (فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ) (İbrâhim 14:9) ifadesi *Tehzîbu'l-luga*'da, İbn Mes'ud'a (ö. 32/652) nispet edilen bir yoruma dayanılarak, 'Onlar öfke ve sinirden parmak uçlarını ağızlarına götürüp ısurdular' şeklinde manalandırılmıştır.⁴⁰

Bununla birlikte, *Tâcu'l-'arûs*'ta (رد يده في فمه) terkiibi, 'eliyle ağzını kapattı' manasını ima edecek şekilde, 'Konuşmamak, cevap vermemek' diye açıklanmıştır.⁴¹

21) Tam başarısızlık, elleri boş kalma

Başarısızlık ve hayal kırıklığına vurgu yapılmak istenilen durumlarda (جاء فلان بما أدت يده إلى يد) denir ki, 'Filân, elleri bomboş, tam bir hayal kırıklığı ile geldi' manasına gelmektedir.⁴²

22) Zenginlik

23) Rehinde kefalet

(يدي لك رهن بكذا) ifadesi, 'bunu tekeffül ediyorum, garanti ediyorum' manasına gelmektedir.⁴³

24) Ayrılık

(أتاني يد من الناس) 'Bana bir avuç insan geldi' ifadesinde bu insanların diğerlerinden ayrıлып geldikleri manası vardır.⁴⁴

25) Cimrilik

(يده مغلولة) 'Eli bağlıdır' ifadesi Arapçada cimrilikten kinâye olarak kullanılmaktadır.⁴⁵

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيَهُمْ وُلِعُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ (Mâide 5:64) "Ve Yahûdi tâifesi, «Allah'ın eli bağlanmıştır»

³⁹ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 96, 178; *el-Mustaksâ*, II, 285.

⁴⁰ *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 242.

⁴¹ *Tâcu'l-'arûs*, , XL/355.

⁴² *Tehzîbu'l-luga*, XIV, 242.

⁴³ *Tâcu'l-'arûs*, XL/352.

⁴⁴ *Tâcu'l-'arûs*, XL/355.

⁴⁵ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 355.

dediler. Bu dedikleri sebebiyle kendi elleri bağlandı ve lânet olundular. Hayır, bilakis (Cenâb-ı Hakk'ın) iki eli de açıktır, dilediği gibi infakta bulunur" âyetinin açıklamasında, "elin bağlı ve açık/uzatılmış olması cimrilik ve cömertlik manasında mecaz olarak kullanılmıştır" dedikten sonra, bunu İsrâ suresi 29. âyetle delillendirir: (وَمَا تُجْعَلُ يَدَكَ (مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطُهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا) (İsrâ 17:29) "Ve elini boynuna bağlanmış kılma ve onu büsbütün de açma. Sonra fazlaca levme uğramış, hasret içinde kalmış bir halde oturup durursun."

Bu tür ifadeler mecazî birer kullanım olduğundan, kullananların amacı, gerçekte elin varlığı, kapalı veya açık olması değil, doğrudan cimrilik ve cömertliktir. Hatta kolu omuzundan kopuk olan birisi, cömert olsa, onun hakkında (مَا أَبْسَطَ يَدَهُ بِالْأَوَّلِ) "İhsanda eli ne kadar da açık" ifadesi kullanılabilir.⁴⁶ Yine böyle birisi hakkında, cimri olması durumunda, ortada el de bağ da bulunmadığı halde, (يَدُهُ مَغْلُولَةٌ) ifadesi kullanılabilir.⁴⁷

26) Terk etmek, vazgeçmek

(نَفَضَ يَدَهُ عَنْ كَذَا) terkibi 'terketti, vazgeçti' manasına gelmektedir.⁴⁸

27) Bunlar dışında, cisimlerin veya eşyaların elle tutulan kısımlarına da (يَد) denilebilmektedir. (يَدُ الْفَأْسِ/السِّيفِ) 'Balta ve kılıcın elle tutulan kısmı, sapı', (يَدُ الْقَوْسِ) 'Yayın her iki ucundan kıvrılan kısım veya yay yere dik konulduğunda üste kalan uç (altta kalana da teşbihten dolayı (رَجُلٌ) denmektedir.) (يَدُ الرَّحَى) 'Değirmen taşının üzerinde olan ve taşı çevirenin kullandığı sap, değirmen taşının kulpu), (يَدُ الطَّائِرِ) 'kuşun kanadı'. (يَدُ الثَّوْبِ) 'Üzerimize sardığımız kumaş veya örtüden artan kısım veya elbisenin kol kısmı'⁴⁹ gibi.

B) Kur'an-ı Kerim'de (يَد)

İnsanın çok önemli bir uzvu olmasından, çok zengin çağrışımlara sahip olmasından ve mecazî kullanıma yatkınlığından dolayı 'yed/el' kelimesi türevleriyle birlikte, insan organları içerisinden Kur'an-ı Kerim'de en çok tekrar edilenidir. Aynı zamanda, -manaları farklı olsa bile- Allah ve insan için ortak kullanıma sahip az sayıdaki kelimelerden birisidir.

'El' önemlidir, zira, insanın dış dünyaya açılan en önemli kapısıdır. İnsanın beş duyusu dediğimiz, görme, işitme, tatma, dokunma ve koklama ile bu görevleri yerine getiren göz, kulak, ağız, burun gibi organlar, bize dışımızdaki dünyadan bilgiler aktarırlar. Bunlar bizim dışarıdan içeriye açılan pencelerimizdir. Dışarıdan

⁴⁶ el-Keşşaf, II, 265.

⁴⁷ en-Nihâye fi garibi'l-hadîs, II, 422.

⁴⁸ Tâcu'l-'arûs, XL, 355.

⁴⁹ Bkz. Tâcu'l-'arûs, y.d.y. md.

aldığımız bu bilgileri yoğurarak oluşturduğumuz kendimize has zihni tasavvur ve manaların dışarıya aktarılması için kullandığımız iki önemli pencere ise, 'dil' (kelâm/konuşma) ve 'el'dir (tasavvuru gerçekleştirme, bizzat yapma). Âdetâ insanın 'dil'i insan iradesinin, 'eli' ise kudretinin tezahür yeridir.

Birçok hadiste bu 'dil-el' ikilisine dikkat çekiliyor olmasının ayrı bir manası bulunduğunu fark etmemiz gerekir. Zira insan diğer insanlarla ilişkisini özellikle bu 'ikili' sayesinde yürütmektedir. Bu yüzden, eliyle ve diliyle diğer insanlara zarar vermemek, hadiste İslam olarak tarif edilmiştir. (الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ)⁵⁰ "Gerçek müslüman, müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kişidir." Yine başka bir hadiste de, insanın her türlü enstrümanı kullanarak hakkını talep edebileceğini ifade etmek için 'el-dil' ikilisi kullanılmıştır: (لصاحب الحقّ اليد واللسان)⁵¹ "Hak sahibi, hakkını talep ederken, elini ve dilini kullanabilir."

İnsan açısından bakıldığında, 'el' bizzat yapmayı (mübâşeret) ifade ettiği için daha etkili bir fiilî 'kelam' aracıdır. Burada aslında 'dil'in temel eylemi olan 'kelâm' kelimesinin etimolojisindeki 'yaralama, tesir oluşturma' manasını da göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Bu yüzden insanın 'eliyle kelamı', 'ağızıyla kelamı'ndan çok daha etkilidir. Benzer bir manadan dolayı Kur'an-ı Kerim'de 'teklîm' eylemi Allah, insan ve 'el' tarafından icra edilen ortak bir eylem olarak yer almaktadır. Yani, insan için 'el' nasıl gerçekleştirmeyi, oluşturmayı ifade ediyorsa 'kelime' de Allah'a nisbet edildiğinde benzer manayı işaret etmektedir.

Aynı şekilde, benzer sebeplerden dolayı, insanın bir uzvu, parçası olmasına rağmen, insanın tamamı manasına kolay bir şekilde mecazî olarak kullanılabilen, göz, rakabe/boyun gibi sayılı insan organları arasındadır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu kelimenin Kur'an-ı Kerim'deki kullanımından biraz daha detaylı bahsetmek istiyoruz:

(يد) kelimesi değişik şekilleriyle Kur'an-ı Kerim'de 120 defa geçmektedir. Bunlar arasında müfret, tesniye ve çoğul kullanımları, marife ve nekre kullanımları, zamirlere ve isimlere muzaaf olarak kullanımları, hakikî ve mecazî kullanımları vardır.

1) (يد) Kelimesinin müfret kullanımı

(يد) kelimesinin hem müfret hem de çoğul kullanımında dikkat çekici bir tarzda, nekre kullanım azdır. Müfret kullanımda, sadece birkaç yerde isme muzaf olarak, yaygın olarak ise zamire muzaf olarak kullanılmıştır. İnsan'a râci zamire muzaf olarak

⁵⁰ Sahîhu'l-Buhârî, Kitâbu'l-îmân, 3.

⁵¹ en-Nihâye fî garibi'l-hadis, IV, 248.

kullanıldığında -iki yer dışında-, bildiğimiz organ manasına geldiğinde şüphe yoktur. Meselâ:

(وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاصْرَبْ بِهِ وَلَا تَحْنُتْ) (Sâd 38:44) "Eline, bir demet ot sapı olarak vur ve yeminini bozmuş olma!", (وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ) (Neml 27:12) "Ve elini koynuna sok, bembeyaz, kuşursuz olarak çıkıversin!", (إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا) (Nûr 24:40) "Elini çıkardığı zaman neredeyse onu göremez.", (لَيْنٌ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ) (Mâide 5:28) "And olsun ki, eğer beni öldürmek için bana elini uzatarsan ben seni öldürmek için elimi sana uzatmam."

Mecazî kullanıma örnek:

(أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ) (Bakara 2:237) "Veya nikâhın düğümü elinde bulunanın affetmesi durumu hariç." Bu âyette 'nikâhın düğümü elinde bulunan'dan maksat, kadını evlendirme hakkına sahip olan velisidir.⁵² (وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا) (İsrâ 17:29) "Ve elini boynuna bağlanmış kılma ve onu büsbütün de açma. Sonra fazlaca levme uğramış, hiçbir şeysiz kalmış bir halde oturup kalırsın" âyeti ise, israf ve cimrilikten uzak durmayı emreden mecazî bir anlatımdır.⁵³

(فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ) (Yâsîn 36:83) "Hakikaten noksanlardan münezzeh (tesbih ve takdise müstehak)dir O (Hâlık-ı Azîm) ki, her şeyin tam mülkü O'nun yed-i kudretindedir ve siz de ancak O'na döndürüleceksiniz" âyetindeki kullanım da 'Her şeyin mülkü onun elinde olmak' Cenab-ı Hakk'ın her şeyin sahibi olduğu ve her şeyde, meşiet ve hikmetine göre tasarrufta bulunduğu manasınadır.⁵⁴

'Yed' kelimesi müfret şekilde sadece lafzatullaha muzaf olarak ve dört yerde kullanılmıştır. Bunlardan birisi Feth suresinde geçen şu âyeti kerimedir:

(إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَسِيئَتِهِ أَجْرًا عَظِيمًا) (Feth 48:10) "Şüphe yok, sana bîat edenler, muhakkak ki, Allah'a bîat ederler. Allah'ın 'yed'i onların ellerinin üstündedir. Artık kim (ahdini) bozarsa kendi aleyhine bozmuş olur ve her kim de Allah ile üzerine muâhedede bulunduğu şeyi yerine getirirse ona da (Allah Teâlâ) büyük bir mükâfat verecektir."

Bu âyet-i kerimede 'yed' kelimesi hem lafzatullaha hem de insanlara râci zamire muzaf olarak kullanılmıştır. et-Taberî (ö. 310/923), âyetin manasını anlamada iki te'vilin bulunduğunu söyler. Bunlardan birincisi, bey'at esnasında 'Allah'ın eli' onların ellerinin üzerindedir, zira onlar, eli diğer ellerin üzerinde olan Hz. Peygamber'e

⁵² el-Keşşâf, I, 463.

⁵³ el-Keşşâf, III, 514.

⁵⁴ el-Keşşâf, V, 198.

bey'at etmek suretiyle Allah'a bey'at etmiş oluyorlardı. İkinci te'vil ise, âyette geçen 'yed' kelimesini 'kuvvet' manasında kullanarak âyetin '*Peygamberine yardım etme hususunda Allah'ın gücü onların gücünün üzerindedir*' manasına hamledilmesidir. Çünkü, yapılan bey'at özellikle Hz. Peygamber'e yardım etme hususunda idi.⁵⁵

ez-Zemaşşerî, et-Taberî'nin dile getirdiği birinci te'vili benimseyerek bunu daha detaylı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. O, bey'at edenlerin ellerinin en üstünde bulunan Hz. Peygamber'in elinin bu âyette '*yedullah*' olarak ifade edildiğini –zira Allah cisimlerin özelliklerini taşımaktan ve organ sahibi olmaktan münezzehtir- ve âyetin meâlen 'Hz. Peygamber ile bir anlaşma yapmanın aynen arada hiçbir fark olmaksızın Allah ile anlaşma yapmak' olduğu manasını vurguladığını ifade eder.⁵⁶ Onun yaptığı bu yorumda mensubu bulunduğu mutezile mezhebinin etkisi görülmekle birlikte, âyetin manasını açıklamak için yapılan makul bir tevcih olduğunda şüphe yoktur.

er-Râzî (ö. 606/1210) ise daha tafsilâtlı bir şekilde konuyu ele alır: âyette iki kez geçen 'yed/eydî' ya aynı manada kullanılmıştır veya her birinin manası farklıdır. Aynı manada kullanıldığını düşünülürse –ki bu durumda 'yed' kelimesine 'nimet' veya 'nusret' manası verilmelidir- âyetin manası "*Allah'ın onların üzerindeki nimeti, onların Allah için yaptıkları iyiliklerin üzerindedir.*" veya "*Allah'ın onlara yardımı, onların Allah'ın dinine yaptıkları yardımın üzerindedir*" şeklinde olmaktadır. Eğer âyette geçen 'yed' kelimesinin farklı manalarda kullanıldığını düşünürsek, bu takdirde 'yed' Allah hakkında '*korumak/muhafaza etmek*', insanlar hakkında ise malûm uzuv manasındadır. Burada verilen '*حفظ /koruma*' manası şuradan hareketle düşünülmüştür: Alışveriş yapan kişiler anlaşmayı tamamlamak için birbirinin ellerini tuttuklarında, üçüncü bir şahıs elini bunların elinin üzerine koyarak, anlaşma olumlu bir şekilde neticelenmeden, ellerini çekmelerini ve anlaşmayı bozmalarını engeller. Böylece anlaşmayı korumuş olur. Bu yüzden bir elin diğer ellerin üzerine konulması, anlaşmanın '*korunması*' manasını taşır.⁵⁷

(يد) kelimesinin Allah lafzına muzaf yapıldığı diğer âyetler şunlardır: وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ (يشَاء) (Mâide 5:64) "*Ve Yahûdi tâifesi, «Allah'ın eli bağlanmıştı» dediler. Bu dedikleri sebebiyle kendi elleri bağlandı ve lânete uğradılar. Hayır, bilakis (Cenâb-ı Hakk'ın) iki eli de açıktır, dilediği gibi infakta bulunur.*"

⁵⁵ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli-l-Kur'ân*, XXII, 210.

⁵⁶ *el-Keşşâf*, V, 538.

⁵⁷ Bkz. er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVIII, 87.

(قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ) (Âl-i 'Îmrân 3:73) "De ki: «Fazl, şüphesiz Allah Teâlâ'nın elindedir. Onu dilediğine verir.»"

(وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ) (el-Hadîd 57:29) "Ve şüphe yok ki bütün fazl, Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir"

(عَنْ) kelimesinin müfret ve nekre şekli Tevbe suresi 29. âyette (عَنْ) şeklinde geçmektedir ki, daha önce üzerinde durulduğundan burada yeniden izah edilmeyecektir.

2) (يد) Kelimesinin tesniye kullanımı

Bu kullanım Kur'an-ı Kerim'de en sık görülen kullanımdır. Bu kullanımda birkaç istisna dışında tamamen zamirlere muzaf olarak kullanılmıştır. (يد) kelimesinin öncesinde (بين) bulunmaksızın -zira bu takdirde farklı bir mana taşımaktadır- isme muzaf olması durumuna Mesed suresinin birinci âyetinde rastlıyoruz: (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ) (Mesed 111:1) "Ebû Leheb'in iki eli kurusun". Bununla birlikte, burada geçen (يد)'nin müfret olduğu kanaatini taşıyan bilginlerin de bulunduğu daha önce işaret etmiştik.

et-Taberî, âyet-i kerime'nin manasını değerlendirirken, âyette 'el' kelimesinin sarih bir şekilde zikredilmesinden dolayı kasdın 'elle işlenen ameller, yapıp edilenler' olduğunu belirtir. Ancak, yine de âyetin bir 'ihbar' mı, yani âyetin başında bulunan (تبت) fiilinin "helâk oldu, yok oldu" manasına mı geldiği yoksa, bu cümlelerin bir dua cümlesi mi olduğu konusunda görüş farklılıkları bulunduğunu aktardıktan sonra, isim tasrih etmeksizin dâimlerden bazıları bu cümleyi bir dua cümlesi olarak aldıklarını "Ebû Leheb'in iki eli kurusun" manasına hamlettiklerini nakleder.⁵⁸

(يد) kelimesinin tesniyesi sadece iki yerde Cenab-ı Hakk'a râci zamire muzaf olarak kullanılmıştır. Birincisi Mâide suresi 64. âyettir. (بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ) (Mâide 5: 64) "Hayır, bilakis (Cenâb-ı Hakk'ın) iki eli de açıktır, dilediği gibi infakta bulunur."

Kur'an-ı Kerim'in bu âyetindeki kullanıma, bağlamdan dolayı müfessirler 'infak etmek' manası vermişlerdir. Cemheratu'l-emsâl'de ise, burada zikredilen 'iki el'in mana karşılığı olarak, 'Dünya ve Ahiret', 'zâhirî ve bâtinî nimet' ikilileri kullanılmıştır.⁵⁹ Dolayısıyla âyetin manası 'O dünyada ve ahirette zahirî ve batınî bütün nimetleri ihsan eder' şeklinde düşünülmüştür.

Bununla birlikte, âyetin devam eden kısmına bakıldığında iki elden kasdın sadece infak olmayabileceği de düşünülebilir. Nitekim Kur'an'da (بسط اليد) terkibi sadece cömertlik ve infak manasında kullanılmamış, bu terkibe zaman zaman 'zarar vermek' manası da

⁵⁸ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, XXIV, 675.

⁵⁹ el-'Askerî, *Kitâbu cemherati'l-emsâl*, II, 213.

yüklenmiştir. Meselâ, (إِذْ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَسْتُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ) (Mâide 5:11) “Bir vakit bir kavim size ellerini uzatmayı kurmuştu, onların ellerini Cenâb-ı Hak sizden menetti” âyeti böyledir.

Bu yüzden ‘bastu’l-yedeyn’ ifadesini sadece cömertlikte bulunmak ve infak etmek şeklinde yorumlamak, eksik bir yorum olarak görünmektedir. Zira, elin bu manada ilişkilendirildiği eylemlere bakarsak, bunlar (غل) ve (بسط) tır. (غل) bağlamak, kelepçelemek manasına gelmektedir. Bu durumda aslında, eylemsizlik, müdahalesizlik, karışmamak manaları ön plana çıkmaktadır. Bunun içinde ‘infakta bulunmamak, rızıklandırmamak’ manası da münderiçtir. Bunun aksi olarak (بسط) eylemine gelince, eli veya kolu uzatmak demektir. Elin veya kolun uzatılması, elle yapılacak bir işin ilk aşamasıdır yani harekete geçme aşamasıdır. Dolayısıyla (بسط) fiilini sadece eli açık olmak şeklinde yorumlamak manasını daraltmak olacaktır. Yahudilerin (يد الله معلولة) iftirasında sadece müfret olarak (يد) kelimesini kullanmaları ve bundan ‘kıtlığı, bereketsizliği’ kasdetmelerine cevap olarak (يداه) ‘iki el’in kullanılması, ‘cömertlik ve ihsan’ dışında farklı bir mananın –zira bu manayı ifade için elin müfret kullanımı yeterlidir- daha anlaşılabilirliğini ima etmektedir. Aynı zamanda (بسط اليد) tabiri, bir şekilde faaliyete geçmenin, iş yapmanın ifadesi olarak kullanılmıştır. Nitekim, bu tabirin geçtiği Mâide suresinin 64. âyeti dikkatli bir şekilde takip edilirse, üzerinde durduğumuz husus daha iyi anlaşılabilir olur.

Aslında meselenin bu şekilde yorumlanması, mutasavvıfların ‘el’ kelimesine yükledikleri manaya da işaret etmektedir. Zira onlar, Cenab-ı Hakk’a isnad edilen iki elin cemâl-celâl’le işaret ettiğini dile getirirler. Bu yüzden Cenab-ı Hak Hz. Adem’in yaratılışından bahsederken sarih bir şekilde ‘iki el’ tabirini kullanmıştır.

‘Yed’ kelimesinin tesniyesinin Cenab-ı Hakk’a râci zamirle kullanıldığı ikinci âyet ise, Sâd suresi 75. âyettir: (قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِيَّ أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ) (Sâd 38:75) “(Cenâb-ı Hak) Buyurdu ki: «Ey İblis! İki elimle yaratığuma secde etmekten seni ne şey alıkoydu? Kibirleşmek mi istedin, yoksa sen yükseklerden mi oldun?»”

Burada, el-İsfehânî’nin (ö. 502/1108) bu âyet münasebetiyle yaptığı yorumu zikretmekte fayda görüyoruz. O, *Mufradât*’ında, bu âyetteki (بيدي) ifadesinin zaten Cenab-ı Hakk’a has olan yaratma işini bizzat kendisinin üstlendiğini vurgulamak için zikredildiğini söyler. ‘El’in özellikle zikredilmesinin sebebi ise bizim –zira biz eylemlerini en fazla elimizle gerçekleştiririz- Cenab-ı Hakk’ın yaratma fiilini daha iyi tasavvur edebilmemiz içindir, yoksa asla, kendi elimizde Cenab-ı

Hakk'a isnat edilen 'el' arasında bir benzerlik (تشبيه) kurmamız için değildir.⁶⁰

(يَيْنَ يَدَي...) ibaresinin ise, zaman veya mekanda ön ve önce manasına geldiği yukarıda geçmişti. Kur'an'da çoğunlukla zamire muzaf olarak (بين يديه) şeklinde görülen bu kalıp, birkaç âyette, zâhir isme muzaf olarak da kullanılmıştır:

a) Üç yerde rahmet kelimesine muzaf olarak (يَيْنَ يَدَي رَحْمَتِي) "*Rahmetinin önünde*" (A'râf 7:57; Furkân 25:48; Neml 27:63)

b) İki yerde (نحوكم) "*mahremâne maruzat*" ifadesine muzaf olarak:

(إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ) (Mucâdile 58:12) "*(Ey iman edenler! Peygambere mahremâne maruzatta bulunmak istediğiniz zaman maruzatınızdan önce fakirlere bir sadaka takdim ediniz.)*"

(أَلَا شَفَعْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ) (Mucâdile 58:13) "*Mahremâne maruzatınızdan önce sadakalar vereceksiniz diye korkuya kapıldınız (değil mi)*"

c) Bir yerde 'azab' kelimesinin muzafı olarak:

(إِنَّ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ) (Sebe' 34:46) "*O, şiddetli bir azabın önünde sizin için bir uyarıcıdan başkası değildir*"

b) Bir yerde Allah ve Resûl kelimelerine muzaf olarak:

(يَيْنَ يَدَي اللَّهِ وَرَسُولِهِ) (Hucurât 49:1) "*Allah'ın ve Resûlünün huzurunda kendinizi öncelemeyiniz (veya öne atılarak onlardan önce karar vermeyiniz).*"

Kur'an-ı Kerim'de 'ön' ve 'önce' manalarında (بين يدي) ifadesinin, aynı manayı taşıyan (أمام/قُدَام/قَبْل) kelimelerine tercih edilmesinde, 'yed' kelimesinin yukarıda da işaret edilmiş olan mecazî kullanıma oldukça elverişliliği ve çok zengin bir çağrışıma sahip olmasının yanında, müteradiflerinden farklı olarak, yakınlık ifade etmesinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira, literal olarak '*iki elin arası*' manasına gelen (بين يدي) ifadesi, aradaki mesafenin '*el uzanacak kadar*' yakın olduğunu da çağrıştırmaktadır ki bu mana meselâ (أمام/قبل) kelimelerinde hissedilmez. Dolayısıyla ister rahmet manasında isterse azap ve tehdit manasında olsun, (بين يدي) ifadesinin anlam zenginliğinden dolayı Kur'an-ı Kerim'de sıkça kullanıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca, yukarıda işaret edilen 'el' kelimesinin arkasındaki 'eylem gerçekleştirme' manası da değerlendirme yaparken asla gözardı edilmemelidir.

⁶⁰ er-Râğib el-İsfahânî, *Mufradatu elfâzi'l-Kur'ân*, s. 891.

3) Çoğul Kullanımı

'Yed' kelimesi çoğul olarak yine hem zamirlere hem de isimlere izafet halinde kullanılmıştır. Sadece bir yerde nekre olarak gelmiştir.

Bu kelimenin çoğulu da tesniyesinde olduğu gibi izafet hâlinde ve öncesinde (بين) edatıyla kullanıldığında, zaman veya mekânda öncelik manası ifade etmektedir.

Kelimenin çoğulu Kur'an-ı Kerim'de sadece bir yerde (نا) zamirine muzaf olarak Cenab-ı Hakka nisbet edilmiştir. O da Yâsîn sûresinin 71. âyetidir:

(أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمَلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ) (Yâsîn 36:71)
"Görmediler mi ki, muhakkak Biz onlar için (kudret) ellerimizin yaptıklarından dörder ayaklı hayvanlar yarattık, artık bunlara mâliktirler."

'yed' kelimesinin çoğulunun sarih isme muzaf kılındığı âyetleri de şu şekilde sıralamak mümkündür:

(بأيدي سفرة) (Abese 80:15) "Yazıcıların (veya elçilerin) ellerinde"

(أيدي المؤمنين) (Haşr 59:2) "mü'minlerin elleriyle"

(أيدي الناس) (Rûm 30:41; Feth 48:20) "İnsanların elleri"

Sâd suresi 45. âyet-i kerime'de ise, izafetsiz ve harf-i ta'rifli olarak (أولي الأيدي) şeklinde kullanılmıştır ki daha önce zikredilmişti.

(يد) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de sadece A'râf suresi 195. âyette çoğul ve nekre olarak kullanılmıştır. Âyet-i kerime şöyledir: (أَمْ لَهُمْ آيْدٍ)
(يَبْتَغُونَهَا) (A'râf 7:195) "Yoksa onların kavramak için kullanacakları elleri mi var?"

Zâriyât 47. âyetteki (بأيدي) kelimesi ise (ي.د.ي) kökünden değil (د.ي.د) kökünden gelmektedir ve 'güç', 'kudret' manasındadır. Bununla birlikte, el-Cevherî'nin es-Sihâh'ında, 'yed' kelimesine 'kuvvet' manası verdikten sonra (أَيْدٍ)'yi zikredip, 'kuvvetlendirdi' manasınadır' demesi ve daha sonra da söz konusu âyeti zikretmesi,⁶¹ bu iki kök arasında mana paralellliği olduğu gibi lafız paralellliği de bulunduğu kanaatini taşıdığını ima etmektedir.

Belâgat kitaplarında ise meseleye farklı bir açıdan yaklaşmış ve bu âyet-i kerime'deki durum 'tevriye' sanatı olarak değerlendirilmiştir. Tевriye, biri uzak biri yakın olmak üzere iki manası olan bir lafız kullanılarak, uzak mananın kastedilmesi demektir. Âyet-i kerime'de geçen (أَيْدٍ) kelimesi (يد)'in çoğulu olarak değerlendirilebileceği gibi -ki bu hemen akla gelen yakın manadır-, ayrı bir kök olan ve güç, kuvvet manasına gelen müfret (أَيْدٍ) de olabilir -bu da uzak olan ancak kastedilen manadır-. Burada birinci

⁶¹ el-Cevherî, *Mu'cemu's-Sihâh*, y.d.y md.

mananın yakın olarak değerlendirilmesinin sebebi, bu kelimenin hemen öncesinde geçen (بَيَّنَّا) "biz inşa ettik" fiilidir. Zira insan zihni "inşa etmek" manasından doğrudan doğruya olarak inşa etme aracı olan 'el'e intikal etmekte ve âyette zikredilen (أَيْدٍ) kelimesini bu algıya uygun şekilde değerlendirerek (eller) olarak yorumlamaktadır.⁶²

Kur'an'ı Kerim'de 'yed' kelimesinin kullanımını dikkatle incelendiğinde, ister müfret isterse tesniye veya çoğul olsun, Cenab-ı Hakk'a nispet edilen 'yed' kelimelerinin tamamı ya lafzatullahıya veya Cenab-ı Hakk'a dönen zamire muzaf olarak zikredilmiştir. Nekre olarak asla zikredilmemiştir. Buradan hareketle, mezkûr âyette geçen (أَيْدٍ) kelimesinin 'يد' kelimesinin çoğulu olarak değil, 'kuvvet' manasına gelen ve (أ.ي.د) kökünden türetilmiş (أَيْدٍ) olduğu kolaylıkla düşünülebilir. Nitekim, Sâd suresi 17. âyette aynı kelime bu manasıyla kullanılmıştır: (اصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ) (Sâd 38:17) "Dediklerine karşı sabrét ve kulumuz kuvvet sahibi Dâvûd'u yâd et, şüphe yok ki, o, (Hakk'a) çok tövbe eden bir zât idi."

4) Kur'an'ı Kerimde 'yed' kelimesiyle ilişkilenen eylemler

Burada Kur'an-ı Kerim'de (يد) kelimesiyle ilişkilenen fiiller zikredilecektir. Böylelikle, 'yed' kelimesinin kullanım ve anlam haritası çıkartılmaya çalışılacaktır. Ancak, çalışmanın hacmini büyütmemek açısından, bu fiillerin geçtiği bütün âyetler verilmek yerine örneklendirme yapmak tercih edilmiştir:

a) (يد) e isnat edilen, yani 'yed'in gerçekleştirdiği eylemler şunlardır: (عَمِلْتَ) 'işlemek, yapmak, yaratmak' (Yâsîn 36:35, 71), (قَدَّمْتَ) 'sunmak, önden göndermek, işlemek' (Enfal 8:51; Âl-i İmrân 3:182), (تَشَّهَّدْتَ) 'şahitlik etmek' (Nûr 24:24), (كَتَبْتَ) "yazmak" (Bakara 2:79), (تَنَالَهُ) "" (Yâsîn 36:65), (كَسَبْتَ) "kazanmak, işlemek" (Rûm 30:41), (تَنَالَهُ) "ulaşmak" (Mâide 5:94),

b) (يد) kelimesinin eylemden etkilenen (mef'ûl) olarak zikredildiği fiiller ise şunlardır:

(كَفُّوا) "atkoymak, engellemek, el çekmek" (Feth 48:20, 24; Mâide 5:11; Nisâ 4:91; Nisâ 4:77), (لَأَقْطَعَنَّ) 'kesmek, koparmak' (A'raf 7:124; Şuara 26:49; Tâhâ 20:71), (نَزَعَ) 'çekip çıkarmak' (Şuara 26:33; A'raf 7:108), (تَقَطَّعَ) "kesilmek" (Mâide 5:33), (فَأَقْطَعُوا) "keşmek" (Mâide 5:38), (يَسْطُوا) "uzatmak (zarar vermek)" (Mâide 5:11; (غَلَّتْ) "bağlanmak, boyunduruğa geçirilmek" (Mâide 5:64), Mumtehine 60:2) (بَسَطْتُ) "uzatmak (zarar vermek)" (Mâide 5:28), (بَاسِطُوا) "uzatmak" (Enâm 6:93), (رَأَى) "görmek" (Hûd 11:70), (يَعْضُ) "ısırmak" (Furkan 25:27), (وَأَضْمَمُ) "sokmak, yapıştırmak" (Tâhâ 20:22), (تَبَّتْ) "kurumak, ölmek" (Mesed 111:1), (قَطَّعَنَّ) "kesmek, doğramak" (Yûsuf

⁶² Bkz. el-Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, s. 267.

12:31, 50), (يَقْبُضُونَ) "sıkı sıkıya kapamak (cimrilik etmek veya cihattan geri durmak)"⁶³ (Tevbe 9:67), (لَا تَجْعَلْ... مَغْلُوبَةً) "bağlamak, (cimri davranmak)" (İsrâ 17:29), (فَاغْسِلُوا) "yıkamak" (Mâide 5:6), (أَدْخِلْ) "sokmak" (Neml 27:12), (اسْلُكْ) "sokmak" (Kasas 28:32) (رُدُّوْا) "aşırı öfkeden parmaklarını ısırmak (veya susup cevap vermemek)" (İbrâhim 14:9), (أَخْرِجْ) "çıkarmak" (Nûr 24:40)

c) Ellerin vasıta olarak kullanıldığı eylemler,

(يَكْتُبُونَ) 'yazmak' (Bakara 2:79), (يُعَذِّبُهُمْ) "cezalandırmak" (Tevbe 9:14), (لَا تُلْقُوا) "atmak" (Bakara 2:195), (فَلَمَسُوهُ) "dokunmak" (En'âm 6:7), (خَلَقْتَ) "yaratmak" (Sâd 38:75), (خُذْ) "almak" (Sâd 38:44), (يُصِيبِكُمْ) "cezalandırmak" (Tevbe 9:52), (يُخْرِبُونَ) "harap etmek, yıkmak" (Haşr 59:2), (فَأَمْسَحُوا) "mesh etmek" (Mâide 5:6; Nisa 4:43), (يُنِطُّشُونَ) "sıkıca kavramak, yakalamak" (A'râf 7:195), (يُعْطُوا)⁶⁴ "elden (veya hor hakir olarak)" (Tevbe 9:29), (اغْتَرَفَ) "avuçlamak, bir avuç almak" (Bakara 2:249)

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de sağ ve sol 'el' manasında (شِمَال) (يمين) kelimeleri de kullanılmıştır. Fakat bu kelimeler organ ismi olarak değil daha çok sağ ve sol yönleri ifade etmek için çeşitli şekillerde kullanılmışlardır. (أَصْحَابَ الشِّمَالِ) (Vâkıa 56:41), (أَصْحَابَ الْيَمِينِ) (Vâkıa 56:27), (ذَاتِ الْيَمِينِ، ذَاتِ الشِّمَالِ) (عن الشمال) (Kâf 56:17), (عن اليمين) (Kâf 56:17), (عن الشمال) (Kehf 18:17), (عن اليمين و شمال) (Sebe' 34:15), (عن أيمانهم وعن شمالهم) (A'râf 7:17), (بشماله) (Hâkka 69:19), (بيمينه) (Hâkka 69:25).

(يمين) kelimesi birkaç âyette doğrudan insanın sağ eli manasında da kullanılmıştır. Meselâ Tâhâ suresi (وَمَا تَلَكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى) (Tâhâ 20:17) "Ya Mûsa! Nedir o sağ elinde olan?" âyeti buna örnektir. Ayrıca 'yemîn' kelimesi Allah'a izafe edilerek de kullanılmıştır. (وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ) (Zümer 39:67) "Ve kıyame't günü yeryüzü toptan O'nun bir kâbzasıdır. Gökler de O'nun sağ eliyle dürülmüşlerdir."

Bu çalışmamızda konuyu 'يد' lafzı çerçevesinde incelemeyi hedeflediğimiz için, 'yemîn/şimâl' kelimesi hakkında buraya dercettiğimiz örneklerle yetiniyoruz.

Görüldüğü gibi يد kelimesi Kur'an-ı Kerim'de oldukça zengin bir kullanıma sahiptir. Bunda, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, icra ettiği fonksiyon açısından mecazî kullanıma çok yatkın bir yapıya sahip olmasının etkisinin olduğu düşünülebilir.

⁶³ el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*'de bu görüşü el-Cubbâ'tî'ye nisbetle, bu mananın, bu ibarenin yaygın anlamı olmadığına işaret ederek nakletmektedir. Bkz. *Rûhu'l-me'ânî*, X, 133.

⁶⁴ Bu fiille ilişkilendirilen (عن يد) terkihi, يد kelimesinin mecazî kullanımlarında mevzubahs edilmiştir.

C) Arap Deyim ve Atasözlerinde “يد / el”

Arap deyim ve atasözlerinde ‘يد’ kelimesi çok çeşitli şekilleriyle geçmektedir. ‘Yed’ kelimesinin sadece kendisi değil, aynı zamanda bu kelimeyle ilişkili sayılabilecek, avuç, parmak, elin üst kısmı, kol gibi kelimeler de deyim ve atasözlerinde kendilerine oldukça geniş bir kullanım alanı bulabilmişlerdir.

Klâsik edebî eserler dikkatle incelendiğinde, ‘el’ ve ele ilişkin kavramlar husunda büyük bir edebî birikim olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir. Bunun en bariz örneği, hicrî 8. yüzyılın önde gelen edebî şahsiyetlerinden olan en-Nuveyrî’nin (ö. 733/1333), muhteşem eseri *Nihâyetu’l-erab fî funûni’l-edeb*’inde, ‘el’e ilişkin bir bölüm açarak ‘el’le ilgili kavramları ve ‘el’ hakkında söylenen şiirleri buraya dercetmiş olmasıdır. Sadece bir örnek olması açısından, kitabına dercetmiş bulunduğu, Arapçada ‘el’ kelimesine sıfat olarak kullanılan kelimeleri vermeyi uygun görüyoruz.

en-Nuveyrî ‘el’in bulaşabilecek bir şeye değdiği zaman aldığı sıfatlardan otuz altı tanesini kitabının ilgili bölümünde sıralamıştır. Burada, bunlardan on tanesi örnek olmak üzere zikredilecektir.

El’in aldığı sıfat	Ele bulaşan şey	
عَمْرَةٌ	Et :	اللحم
زَهْمَةٌ	İç yağı :	الشحم
نَسْمَةٌ	Yağ :	السمن
وَضِيرَةٌ	Tereyağı :	الزُبْد
عَيْتَكَةٌ	Şarap :	الخمر
لَرْجَةٌ	Bal ve benzeri şeyler :	العسل ونحوه
عَطِيرَةٌ	Güzel koku :	الطيب
لَطِيخَةٌ	Anber :	العنبر
صَرْجَةٌ	Kan :	الدّم
بِلَلَةٌ ⁶⁵	Su :	الماء

Kaynak kitaplarımızın nakillerinden zaman zaman ‘el’ kelimesine çok farklı manalar yüklendiği de görülebilmektedir. Meselâ, (أَخْنَثُ مِنْ دَلَالٍ) ⁶⁶ “*Delâl’den daha kadınsı*” darb-ı meseline konu olan Medine’nin meşhur muhanneslerinden (efemine) Delâl, hac

⁶⁵ en-Nuveyrî, *Nihâyetu’l-erab fî funûni’l-edeb*, II, 103

⁶⁶ Bkz. *Mecma’u’l-emsâl*, I, 251.

esnasında şeytan taşlamaya sıra geldiğinde, safranla boyanmış ve tütülenmiş şeker parçaları kullanmış. Kendisine neden böyle yaptığını sorulduğunda, (لأبي مرة عندي يد فأنا أكافئه عليها) "Ebû Murra'nın (şeytanı kastediyor) bende hatırı var. Onu bu şekilde mükâfatlandırıyorum." demiş.⁶⁷

Görüldüğü gibi, el kelimesi çok zengin bir çağrışım ve derin mecaz kabiliyetine sahip olduğundan, metinlerde çok farklı manalara gelebilecek şekillerde kullanılabilir. Meselâ, burada 'hatır' manasına kullanılmış ve bu kullanım metnin anlaşılmasını zorlaştırmamıştır.

İkinci bir örnek olmak üzere, (يد) kelimesinin Türkçe 'elde' manasına yakın bir kullanımını gösterebiliriz. el-Meydânî (ö. 518/1124) eserinde, (الهم ما دعوته أجاب) "Üzüntüyü ne zaman çağırırsan hemen gelir" meselini izah sadedinde 'el' kelimesini konumuza örnek teşkil edecek şekilde kullanmıştır: (أي الحزن في اليد فانتبهز فرصة الأتس) "Yani, üzüntü zaten eldedir (insanın üzülmeye sebep olacak bir şeyler her zaman bulunur), sen eğlenme fırsatını kaçırma!"⁶⁸

'El' kelimesinin geniş kullanım alanlarından birisi de ellere renk verilerek bunlara sembolik manalar yüklenmiş olmasıdır. Böylece hem 'el' hem de 'renk'in çağrışımlarından beraberce yararlanılarak, sembolik ifade tarzları ortaya konulmuştur. Renklerine göre eller üçe ayrılmaktadır:

- Beyaz el (اليد البيضاء): Sırf iyilik olsun diye ve istenmeksizin ihsan ve infakta bulunan el.
- Yeşil el (اليد الخضراء): Kendisine yapılan iyiliğin karşılığını veren el.
- Siyah el (اليد السوداء): Yaptığı iyiliği başa kakan el.⁶⁹

el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*'inde, beyazın cömertlikten kinaye olduğunu naklettikten sonra, buna şöyle bir gerekçe kaydeder: Beyaz bütün renklerin en şerefliisidir. Zira, hepsinin aslıdır ve hepsini ihtiva eder. Bu yüzden beyaz ayrıca sevinç ve mutluluktan kinaye olarak da kullanılır.⁷⁰ Nitekim, 'beyaz'ın Kur'an-ı Kerim'de kullanılışı da çoğunlukla olumlu manalar çağrıştıracak şekildedir. Meselâ, Hz. Musa'ya verilen mucizelerden birisi, nur saçan 'beyaz bir el'dir. (وَنَزَّاعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاطِرِينَ) (A'râf 7:108) "Elini çıkardı, birden o bakanlar için beyaz olmuştu." Yine Kur'an-ı Kerim'de, cennet kadehlerinin sıfatı olarak da 'beydâ/beyaz' kullanılmıştır: (بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ) (Sâffât 37:46) "İçenler için çok lezzetli ve beyaz".

⁶⁷ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 251.

⁶⁸ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 405.

⁶⁹ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 456; et-Tevhîdî, *el-Basâ'ir ve'z-zehâ'ir*, V, 60; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, II, 7.

⁷⁰ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, s. II, 67.

Beyaz kelimesinin bütün bu olumlu çağrışımlarında, saflığı, lekesizliği, güzelliği temsil etmesinin yanında, karın renginden dolayı serinlik iması taşımasının da etkili olduğu düşünülebilir. Bütün bu sebeplerden dolayı şairler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Aşağıda bunun iki örneğini zikretmek istiyoruz:

el-Buhturî'den (ö. 284/897) nakledilen bir beyit şöyledir:

أَحَجَلَّتْني بَنَدِي يَدِيكَ فَسَوَّدَتْ ما بيننا تلك اليدُ البِيضاءُ
وَقَطَعَتْني بِالْبَرِّ حَتَّى إِنِّي متوَهُمَّ أَنْ لا يَكُونُ لِقَاءُ⁷¹

"Ellerinle gönderdiğin ihsanla beni utandırdın da o 'beyaz el' aramızda olan (güzel yakınlığı) biraz kararttı.

Yaptığın iyiliklerle benim -mukabele edemediğim için utançımdan- sana gelmemi engelledin, hatta bana öyle geliyor ki, bir daha buluşamayacağız."

Şair burada, muhatabının yaptığı iyiliklere karşılık veremediği için bunun sıkıntısını içinde hissetmekte ve bu utançtan uzak kalmak için, muhatabından uzak olmayı istemektedir.

Benzer manada Ebû İshâk es-Sâbi'ye (ö. 384/994) ait bir beyit de şöyledir:

وَكَمْ مِنْ يَدٍ بِيضاءَ حازَتْ جَمالَها يَدُكَ لا تَسوُدُ إِلا مِنْ النَّقَسِ
إِذا رَقَشَتْ بِيضاءَ الصَّحائِفِ خَلَّتْها تَطَرَّرُ بِالظُّلْماءِ أَرديَةَ الشَّمسِ⁷²

"Senin, başka ellerin güzelliğine nail olduğu, mürekkep siyahından başka siyah bilmeyen nice 'beyaz el'in vardır.

O 'el' (yapacağı ihsanı) bembeyaz sayfalara yazdığı anda, zannedersin ki, karanlıkla güneşin hırkasına işleme yapıyor."

Bununla birlikte, 'beyaz el' mazmûnunu iğneleyici bir şekilde kullanan şairler de olmuştur. Çok soğuk ve her tarafın karla kaplandığı bir kış gününü şair Cemâleddin İbn Matrûh (ö. 649/1252) şu şekilde tasvir etmektedir:

انظر تجد وجه البسيطة أبيضاً لم تبد فيه شامة سوداء
كرم السحاب فعمّ بالثلج الثرى إن الكريم له اليدُ البِيضاءُ⁷³

"Bak, yeryüzünü bembeyaz göreceksin, bir küçücük siyah leke bile yok,

Bulutun cömertliği tutmuş da toprağı karla kaplayıvermiş!

⁷¹ Nihâyetu'l-erab fi funûni'l-edeb, III, 234.

⁷² Zehru'l-ekem, III, 193.

⁷³ <http://www.alwaraq.net/index2.htm?i=38&page=77>

Zaten cömert olanın 'eli beyaz'dır!."

Görüldüğü gibi hayal gücünün önünde herhangi bir engel yoktur. Kelimelerin çağrışımlarında dünyalarında kalemşörler kalemlerini istedikleri gibi oynatmaktadır.

'يد' Kelimesinin Hayvanlar ve Eşya İçin Kullanılması

Aslında el, insan ve hayvanlara ait bir uzvun adı ise de, bazen fonksiyonu bazen şekli ve insan eline benzerliği, bazen de 'insan eli' ile olan ilişkisi göz önünde bulundurularak, birçok şeye 'el' isnad edilmiştir.

es-Se'âlibî (ö.429/1038), *Fikhu'l-luga'sında*, canlılara ait uzuvların cansızlara isnat edilerek istiare yoluyla kullanılmasının Arap dilinde oldukça yaygın olduğunu belirterek birçok örnek sıralar.⁷⁴ Birkaç tanesini -literal tercümeyle- zikretmek gerekirse: (لسان النار) "ateşin dili", (كبد السماء), "Göğün ciğeri", (يد الدهر) "zamanın eli", (أنف الجبل) "dağın burnu", (جناح الطريق) "yolun kanadı", (حاجب الشمس) "Güneşin kaşu", (وجه النار) "ateşin yüzü", (رأس المال) "malın başı".

Bu tür kullanımın yaygın olmasının, insan hayalini de devreye sokarak çağrışım zenginliğe ve mana derinliğine yol açmasına dayandığını düşünebiliriz. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de bu tarz kullanıma çokça rastlanmaktadır.

Bazen de bunun tam tersi yapılarak 'yed' kelimesine, insanlarda bulunabilecek vasıflar izafe edilir. Bu tür kullanımlar da anlatıma zenginlik ve derinlik katması açısından önem taşımaktadır. Hz. Ebû Bekir'in fitne zamanlarında nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair naklettiği bir hadis bu konuya güzel bir örnek teşkil edebilir: (كُنْ جَلْسٌ يَتِيكُ حَتَّى تَأْتِيكَ يَدٌ حَاطِطَةٌ أَوْ مَنِيَّةٌ قَاضِيَةٌ) ⁷⁵ "Yanlış yapan bir 'el' veya hayatına son veren bir ölüm gelinceye kadar evinin haşası ⁷⁶ ol! (yani haşa nasıl atın sırtından hiç ayrılmıyorsa sen de evden hiç çıkma)".

'El/يد', ister cansız varlıklarda tasavvur edilerek terkipler oluşturulsun, ister, ele şuurlu varlıklarla ilgili sıfatlar izafe edilsin, her halükârda bu tür kullanımlar –edebî bir sanat olmasının yanında- içinde buldukları cümleye bir mana genişliği ve derinliği katmaktadır. Zira, hakikî manaları bırakılıp istiare yapılarak başka manalarda ziyaretçi konumuna getirilen kelimeler, kendi mana

⁷⁴ es-Se'âlibî, *Fikhu'l-luga ve esrâru'l-'Arabiyye*, s. 432.

⁷⁵ *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, I, 423; ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*, I, 305.

⁷⁶ Haşa, hadiste geçen حلس kelimesinin tercümesi olarak kullanılmıştır. حلس kelimesi *Kamus Tercemesi*'nde şöyle açıklanmıştır: "Çula denir ki, gâh devenin semeri altından sırtına vaz' ederler ve gâh hasır gibi bisât-ı ceyyidenin altına bast ederler." Türkçede, atın semeri ile sırtı arasına konan kalın keçeeye, -yörelere göre değişmekle birlikte- belleme, haşa, yapık veya yuna denilmektedir. (Bkz. <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=ha%FEa&ayn=tam>). Biz burada (حلس) kelimesinin karşılığı olarak 'haşa'yı kullanmayı tercih ettik.

ailesiyle beraber gelmektedir. Meselâ, yukarıda zikrettiğimiz hadis-i şerifte, 'yed' kelimesinin öne çıkardığı eylem manası –daha önce de işaret ettiğimiz gibi 'el' insan tasavvurlarının dış alemde sergilendiği en etkili sahnedir- 'hâtie' sıfatıyla boyanarak, bu eylemin bütünüyle bir hatadan oluştuğu manası vurgulanmıştır. Aynı zamanda 'yed' kelimesinin arkasındaki –zira burada 'insan' yerine istiare olarak kullanılmıştır- şuurlu insan manası matlaştırılmıştır. Böylece bir taraftan böyle bir eylemi aklı başında bir insanın yapması mümkün değildir manası ima edilirken diğer taraftan, o şahsın özellikle bu eyleminin hatalı sayıldığı, bunun dışında iyi işler yapmış olmasının da ihtimal dairesinde bulunduğu ve onların ayrıca değerlendirilmesi gerektiği manası da arka planda ifade edilmektedir. Dolayısıyla burada, meselâ يد خاطئة terkibi yerine رجل خاطئ kullanılsaydı, bu çağrışımlar ve mana derinliği büyük oranda kaybolmuş olurdu.

Sıfat Olarak Kullanılabilen (يد)'li Terkip Örnekleri

Bu başlık altında vereceğimiz terkipler, sadece örnekleme yapmak amacıyla verilmiştir. Yoksa kullanılan bütün terkiplerin sayılıp dökülmesi amaçlanmamıştır. Böyle bir şey bu çalışmanın hacmini aşacaktır. Bu yüzden, aşağıda verilen örnekler sadece bu kelimenin Arapçada ne kadar zengin bir kullanım alanına sahip olduğunu gösterme açısından dercedilmiştir.

Maharetli, usta	77 صَنَّ الْيَدَيْنِ
Cimri, pinti	78 جَعَدُ الْيَدَيْنِ
Savaşçı, mızrak kullanmayı iyi bilen	79 طَلَّقَ الْيَدَيْنِ
Fakir	80 خَفِيفَ ذَاتِ الْيَدِ

Bütün bu açıklamalardan sonra, Arap deyim ve atasözlerinde 'el' kullanımına geçebiliriz. Burada deyim ve atasözlerinin anlatımı belli bir sisteme oturtulmaya çalışılmışsa da, bunların farklı yorumlarından kaynaklanan tedahüller de zaman zaman söz konusu olmuştur. Deyim ve atasözlerini ayrıca kendi içinde ayırmaksızın, yani bu ikisini bir grup olarak kabul edip konuyu aşağıda vereceğimiz başlıklar altında inceledik. Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlar daha önce ele alındığı için, burada yeniden zikredilmemiştir. Konuyla ilgili ana başlıklar şunlardır:

⁷⁷ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 168 (nr. 3200).

⁷⁸ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 278

⁷⁹ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 221.

⁸⁰ *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis*, II, 54.

- 1) Hz. Peygamber'in dilinden sadır olan 'el' kelimesini ihtiva eden darb-ı mesel haline gelmiş ifadeler
 - 2) 'El' motifinin kıyaslama kalıbında (أفعل) kullanımı
 - 3) 'El' motifinin olumsuz yapılarda kullanımı
 - 4) 'El' motifinin olumlu yapılarda kullanımı
- 1) Hz. Peygamber'e nispet edilen ve daha sonra darb-ı mesel hükmüne geçmiş bulunan sözler

'El' kelimesinin hakikî manasının dışına çıkartılarak farklı manalarda kullanılmasına Hz. Peygamber'den rivayet edilen birçok hadis-i şerifte rastlanmaktadır. Sadece örnek olması açısından üç tanesini zikrediyoruz:

a) Hz. Peygamber'den rivayet edilen ve yaygınlaşarak darb-ı mesel hâline gelmiş bulunan (الْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى) "*Üstteki el, alttaki elden daha hayırlıdır.*"⁸¹ hadisi. Bu hadiste geçen 'el-yedu'l-'ulyâ' terkihi, 'yedu'l-mu'tî/el-yedu'l-munfika', (veren el, infak eden el) olarak, 'el-yedu's-suflâ' ise, 'yedu's-sâil', (isteyenin el) olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte 'el-yedu'l-'ulyâ'yı (اليد المتعففة) "*sıkıntısı olduğu halde dilenmeyen/ istemeyen*" şeklinde yorumlayan bilginler de olmuştur.⁸²

b) 'Birlik, topluluk' manasına gelen (يد) kelimesinin zikredildiği (هم يدٌ على من سواهم)⁸³ "*Müslümanlar diğerlerine karşı tek bir el gibidir*" hadisidir ki, daha önce zikredilmişti.

Bu kullanımdan hareketle birşeye karşı birlik ve beraberlik için hareket etme, tavır takınma manasında (هُمْ عَلَيْهِ يَدٌ وَاحِدَةٌ)⁸⁴ bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

c) 'Engellemek, mani olmak' manasında (أخذ على يده) terkihi. Buhârî'nin (ö. 256/870) naklettiği bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber, Allah'ın koyduğu kanunlara uyanlarla, bunlara uymayanları bir temsille anlatarak, hepsinin bir gemiye bindiğini kur'a atarak geminin alt ve üst kısmına yerleştiklerini, altta kalanların su almak için zaman zaman geminin üst kısmına çıktıklarını ve bir süre sonra üsttekileri rahatsız ettiklerini düşünerek geminin altında bir delik açmayı düşündüklerini anlatır. Daha sonra da temsili şöyle tamamlar: (فَإِنْ يَتْرُكُوهُمْ وَمَا أَرَادُوا هَلَكُوا جَمِيعًا وَإِنْ أَخَذُوا عَلَى أَيْدِيهِمْ نَجَوْا وَنَجَوْا جَمِيعًا)⁸⁵ "*Şayet onları istekleriyle baş başa bırakılırsa, hepsi birden helak olurlar. Onlara mani olurlarsa, hem kendileri kurtulur hem de*

⁸¹ el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ*, IV, 177 (Babu'l-ihtiyâr fi sadakati't-tetavvu', h.nr. 8003); el-Buhârî, *Kitâbu'z-zekat*, 18; *Mecma'u'l-emsâl*, II, 414 (nr. 4656).

⁸² *es-Sunenu'l-kubrâ*, IV, 197 (Bâbu beyâni'l-yedi'l-'ulyâ, h.nr. 8133).

⁸³ *es-Sunenu'l-kubrâ*, VI, 335.

⁸⁴ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 389 (nr. 4512).

⁸⁵ el-Buhârî, *Kitâbu's-şerike*, 6; *Kitâbu's-şehâdât*, 30 (el-Kur'a 'ale'l-muşkilât).

diğerlerini kurtarmış olurlar." Hadis-i şerifte geçen (أخذوا علي أيديهم) ifadesi 'mani olmak, engel olmak' manalarına gelmektedir. Başka hadislerde aynı manaya olmak üzere (ضرب علي يد) ifadesi de görülmektedir. Ancak bu ikinci ifadenin ayrıca 'onaylamak, kabul etmek' manası da vardır. Zira, anlaşmanın kabulü esnasında kişinin elini karşısındakinin eline koyması (ضرب), alışveriş yapanlar arasında câri bir gelenektir.⁸⁶ Dolayısıyla mezkur ifade hakkında bu türlü bir mana değerlendirmesi yapmak da mümkün görünmektedir.

İster (أخذ) fiilini kullanalım, ister (ضرب) fiilini kullanalım, bu terkipler, -bir mana inceliği olarak-, 'engelleme'nin eyleme teşebbüs esnasında gerçekleştiğini ifade etmektedir.

2) 'yed' kelimesinin kıyaslama kalıbında (أفعل) kullanılması

Emsâl kitaplarında hemen her türlü kelimeyle alâkalı olarak kıyaslama ifade eden (أفعل) veznine sık sık başvurulduğu görülür. Benzer bir durum 'yed' kelimesi için de söz konusudur. Ancak ilginç bir şekilde -birkaç örnek dışında- bu kalıbın el kelimesiyle kullanıldığı deyimler, (يد - فم) 'el-ağız' ve (يد - رحم) 'el-rahim' ilişkisini ifade etmek için kullanılmıştır.

a) "el-ağız" ilişkisinin konu edinen deyim ve meseller

Vereceğimiz örneklerden de anlaşılabilceği gibi bu ilişkiyi 'ef'al' kalıbı çerçevesinde ifade eden deyimlerde temel mana, hızlık, doğruluk, şaşmazlık, kısalık/yakınlık mihverinde dönmektedir. Emsâl kitaplarında 'el-ağız' ilişkisini bu kalıpta dile getiren bulabildiğimiz örnekler şunlardır:

- 1) (أَسْرَعُ مِنَ الْيَدِ إِلَى الْفَمِ)⁸⁷ "Elin ağza ulaşmasından daha hızlı"
- 2) (أَقْصَرُ مِنَ الْيَدِ إِلَى الْفَمِ)⁸⁸ "Elin ağza ulaşmasından daha kısa sürede"
- 3) (أَهْدَى مِنَ الْيَدِ إِلَى الْفَمِ)⁸⁹ "Elin ağzı bulmasından daha isabetli"
- 4) (أَقْصَدُ مِنَ الْيَدِ إِلَى الْفَمِ)⁹⁰ "Elin ağzı bulmasından daha isabetli"

b) "el-rahim" ilişkisini konu edinen deyimler ve meseller

'El-rahim' ilişkisini dile getiren deyimlerin daha çok, hayret, şaşkınlık, ne yapacağını bilememe, hassasiyet, acizlik, çaresizlik ekseninde döndüğü görülmektedir. Ancak aşağıda vereceğimiz örneklerden de anlaşılabilceği gibi, bu deyimlerde geçen 'yed' kelimesinin anne karnındaki 'cenin'e mi, yoksa mamalık⁹¹ yapan

⁸⁶ en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs, III, 80.

⁸⁷ Mecma'u'l-emsâl, I, 330.

⁸⁸ Mecma'u'l-emsâl, I, 129.

⁸⁹ Mecma'u'l-emsâl, I, 396, II, 409 (nr.4636).

⁹⁰ Mecma'u'l-emsâl, I, 330.

⁹¹ Bkz. Kamus tercemesi, I, 832 (n.t.c maddesi).

kişiye (ناتج) mi ait olduğu konusunda görüş ayrılıkları görünmektedir. Bir kısmında 'cenin', diğer kısmında ise 'mamı' tercihi daha uygun olabilmektedir. Her ikisinin birden düşünölebileceği deyimler de vardır. Açıklamalarında bunlara işaret edilmiştir.

1) (أَعْيَا مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹²

"*Rahimdeki bir elden daha âciz*" anlamına gelen bu deyim, bir işte şaşırıp neyi nasıl yapacağını bilemeyen, nereye yöneleceğini kestiremeyen kişiler için kullanılır. el-Meydânî, Ebu'n-Nedâ'ya⁹³ isnat ederek şöyle bir açıklama kaydetmiştir: "Dünyada böylesi bir adamdan daha âcizi yoktur. Zira çok hassas bir durumda bulunduğundan –ki ellerini tertemiz yıkayıp rahme takılmaması ve yumuşaması için iyice yağlamıştır- işini bitirinceye kadar hiçbir şeye dokunmamaya azamî dikkat gösterir." Deyimin bu şekilde anlaşılması durumunda, deyimde kastedilen 'el'in, 'nâtic'in eli olduğu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, etrafından habersiz ve çaresiz oluşu göz önünde bulundurulduğunda, cenin'in kasedilmiş olması da mümkün görünmektedir. Benzer yorumlar bu minvaldeki diğer deyimlerde de geçerlidir.⁹⁴

2) (أَضَعُ مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹⁵ "*Rahimdeki bir elden daha zayıf.*"

3) (أَذُلُّ مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹⁶ "*Rahimdeki bir elden daha zelil, daha biçare.*"

4) (أَحْيَرُ مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹⁷ "*Rahimdeki bir elden daha şaşkın.*"

ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Mustaksâ*'da burada kastedilen elin cenin için de nâtice için de olabileceđini söyler.

5) (أَضَلُّ مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹⁸

"*Rahimdeki bir elden daha şaşkın, daha kayıp*" manasına gelen bu deyimdeki 'el'in, *Cemhera*'da cenin veya nâtice ait olabileceği dile getirilmiştir.

⁹² *cemherati'l-emsâl*, II, 73 (nr. 1268); *Mecma'u'l-emsâl*, II, 43 (nr.2597); *el-Mustaksâ* I, 256 (nr. 1084).

⁹³ Bu Ebu'n-Nedâ'nın kim olduğu bilinmemektedir. Ebû Muhammed el-Esved el-Gandecânî'nin (ö. 430/1038) yaptığı atıflar vasıtasıyla varlığından haberdar olunmuştur. el-Gandecânî hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udeba irşâdu'l-erîb ilâ ma'rîfeti'l-edîb*, II, 821 (nr. 305).

⁹⁴ Eski Arap kültüründe, doğum yaptırmak dışında da, hayvan rahmine elle müdahalenin rastlandığına ve bilinen bir şey olduğuna dair bkz. *Mecma'u'l-emsâl*, I, 379; *Zehru'l-ekem*, I, 320.

⁹⁵ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 424 (nr. 2244); *el-Mustaksâ*, I, 217 (nr. 900).

⁹⁶ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 283 (nr. 1497); *el-Mustaksâ*, I, 136 (nr. 527).

⁹⁷ *Cemhera* I, 397 (nr. 624); *Mecma'u'l-emsâl*, I, 229 (nr. 1226); *el-Mustaksâ*, I, 90 (nr. 345).

⁹⁸ *Cemhera*, II, 11 (nr. 1128); *Mecma'u'l-emsâl*, I, 424 427 (nr. 2252); *el-Mustaksâ* I, 218 (nr. 908).

el-Meydâni ise, 'cenin' olduğu kanaatini belirttikten sonra, diğer görüşün varlığından da bahsetmiştir.

6) (أَحَدَرُ مِنْ يَدٍ فِي رَحِمٍ)⁹⁹

"Rahimdeki bir elden daha sakıngan" manasına gelen bu deyimdeki 'el'i ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ*'sında nâtic'in eli olarak değerlendirir ve bu sakınganlığın, cenine ve rahme zarar vermemek için olduğunu zikreder.¹⁰⁰

el-Meydâni ise, bu konuda genel kabulün 'nâtic'in eli şeklinde olduğunu zikrettikten sonra, Muhammed b. Habîb'in (ö. 245/860) farklı bir görüşe sahip olarak buradaki 'el'den kastın ceninin eli olduğu iddiasında bulunduğunu kaydeder.

c) Diğer

1) (أَفْرَغُ مِنْ يَدٍ تُفْتُ الْبِرْمَعِ)¹⁰¹

"Yerma' ufalayan bir elden daha dalgın." Bu deyimde geçen (يرمع) bir tür ufalamaya müsait yumuşak taştır. Deyimin bu şekilde tercüme edilmesinin sebebi, bu deyimde kederli ve üzüntülü kişileri ifade etmek için kullanılıyor olmasıdır. Zira derdi ve sıkıntısı olup da düşünceye dalmış insanlar ya ellerinde bulunan bir çubukla yere manasız çizgiler çizerler veya ellerine geçirdikleri şeyleri -ne yaptıklarının farkında olmaksızın- ufalamaya çalışırlar. İşte deyim böyle bir ruh haletini ifade etmektedir. Dolayısıyla deyimde kullanılan (أَفْرَغُ) tabiri, düşünceli insanların dalgınlık hâlini ifade etmektedir.

2) (أَنْتِ أَخْفُ بِدَأْ مِنْ عُقَيْبٍ مَلَاعِ)¹⁰²

"Elin çöl tavşancılığında daha hızlı" manasında bir deyimdir. Deyimde geçen (عقيب), küçük kuş ve fareleri avlayarak beslenen bir tür kartal olan (عُقَاب) kelimesinin ism-i tasgiri. Bunların çölde yaşayanlarının, dağlık alanlarda yaşayanlarına nispeten daha keskin gözlere sahip olduğuna ve daha hızlı hareket edebildiğine inanıldığı için, elini hızlı kullanan kişiler böyle bir teşbihe konu yapılmışlardır.

3) El motifinin olumsuz yapılarda kullanılması

Elin olumsuz yapılarda kullanımından kastımız, kullanıldığı deyim veya atasözlerinin gramer yapısı olarak olumsuz unsurlar içermesi değildir. Deyim veya atasözünden çıkan genel mananın

⁹⁹ Cemhera I, 397 (nr. 623); *el-el-Mustaksâ*, I, 62 (nr. 226).

¹⁰⁰ *el-Mustaksâ*, I, 62 (nr. 226).

¹⁰¹ Cemhera, II, 107 (nr. 1345); *Mecma'u'l-emsâl*, II, 86 (nr. 2812); *el-Mustaksâ*, I, 271 (nr. 1139).

¹⁰² *Mecma'u'l-emsâl*, I, 171 (nr. 577); Deyimde geçen (ملاع) kelimesinin farklı manaları için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 189.

herhangi bir şekilde olumsuzluğa delâlet etmesidir. Aşağıda bunların örneklerini vermeye çalışacağız.

a) (تَرَبْتُ يَدَاكَ)¹⁰³

Literal olarak “Ellerin toprak görsün!” veya “Ellerin toprağa yapışsın!” demektir. Bu açıdan bakıldığında manasının, ‘elinde topraktan başkası kalmasın, fakru zarurete düşer olasın!’ şeklinde yorumlanmalıdır. Dolayısıyla bu ibare, fakirliğe uğraması için birisine beddua manasında kullanılan bir deyimdir. Bu deyimdeki “ترب” fiilinin manası “ellerin toprağa değmesi veya yapışması”dır. Bununla birlikte kullanım yerlerine bakıldığında bu hakikî mananın dışına çıkarak, bir hayret ve şaşkınlık ünlemi olarak kullanıldığı görülmektedir. Türkçe benzer kullanıma sahip olan “Allah cezanı versin!” deyiminin ifade ettiği benzer bir manaya bürünmüştür.

Buhârî'nin rivayet ettiği meşhur (تُنَكِّحُ الْمَرْأَةَ لِأَرْبَعٍ لِمَالِهَا وَلِحَسْبِهَا وَحَمَالِهَا) (وَلِدَيْهَا فَاطْفَرُ بَدَاتِ الدِّينِ تَرَبْتُ يَدَاكَ)¹⁰⁴ “Kadın, dört sebepten nikahlanır: Malından, soy sopundan, güzelliğinden ve dindarlığından. Sen dindarı elde et, ellerin toprak görsün” hadis-i şerifinin son kısmındaki (تربت يداك) ifadesi alimler tarafından farklı şekillerde açıklanmaya çalışılmıştır. İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*'sinde, hakikî manası her ne kadar, fakirliğe düşer olmak da olsa, bu mananın tamamen terkedildiğini, (فَاتَلَهُ اللهُ) “Allah canını alsın!” gibi, şaşkınlık anında, bir ünlem olarak kullanıldığını nakletmektedir.¹⁰⁵ Dolayısıyla, burada gerçekten kastedilen “Ellerin toprağa değmesi” değildir. Bu yüzden, bu ve benzeri deyimler, muhatabın el sahibi olup olmasına bakılmaksızın kullanılabilir.

Bu manayı desteklemek üzere el-Meydânî'nin, el-Mubberred'den (ö. 286/900) naklettiği şu anekdotu kaydetmekte fayda mülâhaza ediyoruz:

el-Mubberred diyor ki: “Mekke'de kıtlık zamanında bir bedevinin şöyle dediğini duydum:

قَدِ كُنْتُ تَسْقِينَا فَمَا بَدَا لَكَ
رَبِّ الْعِبَادِ مَا لَنَا مَا لَكَ
أَنْزَلْ عَلَيْنَا الْغَيْثَ لَا أَبَا لَكَ

“Ey kulların Rabbi! Daha önce bize yağmur yağıdırıyordun, şimdi aklına ne geldi, aramızda ne geçti?

Yağdır artık yağmur, babasız kalasıca!”

¹⁰³ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 133 (nr. 662); *el-el-Mustaksâ*, II, 23.

¹⁰⁴ el-Buhârî, *Kitâbu'n-nikâh* 16, (Bâbu'l-ekfâ fi'd-dîn).

¹⁰⁵ *en-Nihâye*, I, 184.

Bedevinin böyle söylendiğini duyan Suleyman b. 'Abdumelik¹⁰⁶ ise: 'Şehadet ederim ki O'nun ne babası, ne anası ne de çocuğu vardır' demiş."¹⁰⁷

b) (ذَهَبُوا أَيَّدِي سَبَا وَتَفَرَّقُوا أَيَّدِي سَبَا)¹⁰⁸ deyimi şeklinde kullanılmaktadır. "Bir daha toplanmamak üzere dağılıp gittiler, darmadağın oldular" manasına gelmektedir.

(أَيَّدِي) kelimesi yerine (أَيَّدِي) rivâyeti de vardır. Emsâl kitaplarında buradaki kelimenin 'yol' manasına geldiğinin beyan edilmesine ve deyim in de 'Sebe'nin yollarına gittiler' yani "Sebe' halkının etrafa saçılması gibi onlar da her bir tarafa saçıldılar" manasına yorumlanmasına rağmen, ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ*'da buradaki (أَيَّدِي)'den kastın, 'insanlar/أنفس' olduğunu ifade etmiştir. Buna göre deyim in manası doğrudan 'Sebeliler gibi dağıldılar' olmaktadır. Bununla birlikte, ez-Zemahşerî 'yol' manasını da ikinci bir görüş olarak nakletmiştir.¹⁰⁹

el-Hasen el-Yüsî ise *Zehru'l-ekem*'inde, burada zikredilen (أَيَّدِي) veya (أَيَّادِي)'nin 'uzuv' manasına geldiğini ifade ederek şöyle bir açıklama yapar:

Rivayetlere göre Me'rib seddinin artık yıkılacağı belli olunca o zaman Me'riblilerin başında bulunan Muzevkıyâ lakaplı 'Amr b. 'Âmir, halkını toplamış ve şöyle seslenmiş: Size bazı yerler tarif edeceğim. İstedığınızı seçiniz. Büyük koyun sürüleri ve uysal develeri olanlar Ke'ûd vadisine gitsinler. Hemedân kabilesi buraya yerleşmiştir. İçinizde siyaseti iyi bilen ve belalara karşı sabırlı olanlar Batnu Murr'a gitsinler. Huzâ'a da buraya yerleşmiştir. Bataklıkta ortasında sapasağlam kalan dağları, kuraklıkta doyuran toprakları isteyenler de hurma ağaçlarıyla meşhur olan Yesrib'e yerleşsinler. Evs ve Hazrec buraya yerleşmiştir. Şarap ve içkiyi, emir olup emir kılmayı (te'mir) isteyenler Busrâ ve Sedîr'e yerleşsinler (Buralar Şam topraklarındadır). Buraya da Gassân kabilesi yerleşmiştir. İpek gibi elbiseler ve güzel atlar, altın ve gümüş isteyen de Irak'a gitsin. Mâlik b. Fehm el-Ezdî buraya gitmiştir.. vs.

Sebe' kabileleri böyle dağıldığı için Araplar darb-ı mesel olarak onların her tarafa ve her yöne gittiğini ifade etmek babından (ذهب القوم أَيَّدِي سَبَا / أَيَّادِي سَبَا) demişlerdir ki, buradaki 'yed' kelimesi ya organ olan el manasınadır, -çünkü onlar bir arada bulduklarında tek bir el (يد واحدة) idiler, dağıldıklarında ise birçok ele dönüştüler-; ya da nimet manasınadır. Bu takdirde,

¹⁰⁶ Suleyman b. 'Abdumelik b. Mervân el-Umevî (ö. 99/717): Emevî halifesi (715 - 717).

¹⁰⁷ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 133.

¹⁰⁸ *Simâru'l-kulûb*, I, 337; *Mecma'u'l-emsâl*, I, 275; *el-Mustaksâ*, II, 88; *Zehru'l-ekem*, I, 272.

¹⁰⁹ *el-Mustaksâ*, II, 89.

deyim, 'Sebe'nin nimetlerinin dağıldığı gibi dağıldılar' manasına gelmektedir. Son bir ihtimal olarak da yol manasına hamledilebilir ki, bu durumda, deyim, 'Sebe' ehlinin gittiği her yola gittiler' manasına gelmektedir.¹¹⁰

Bununla birlikte ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*'ta, İbn Berrî'den (ö. 582/1187) naklen, bu meselde geçen (أيادي) kelimesinin, büyükbaş hayvanlar ve mallar için kullanıldığını kaydetmiştir. Zira, Sebe' halkının etrafa dağılmasıyla beraber, hayvanları ve malları da dağılmıştı.¹¹¹

Ayrıca, bu deyimde geçen (أيادي) kelimesinin bazı bilginler tarafından 'Yemen yöresi' olarak yorumlandığını daha önce zikretmiştik.

c) (تغسأ لليدَيْن وَّلَفَم) ¹¹² (للِيدَيْن وَّلَفَم) ¹¹³ (*Elin ve ağzın üzerine kapaklanırsın (İnşallah!)*) manasına gelen bu deyim, el-Meydânî'nin açıklamalarından anlaşıldığına göre, 'el ve ağız üzere yere düşmeyi' ifade etmekte ve tökezleyen, düşecek gibi olan kişiler hakkında 'şemâtet' olarak kullanılmaktadır. el-Meydânî'nin naklettiği ve manayı anlamamıza yardım edecek bir anekdot şöyledir:

Ramazan ayında Hz. Ömer'in yanına bir sarhoş getirilmiş. Adam sarhoşluktan eteğine takılıp düşecek gibi olmuş. Bunun üzerine Hz. Ömer, (للِيدَيْن وَّلَفَم) "Ellerin ve ağzın üzerine kapaklanırsın İnşallah! Bizim küçük çocuklarımız bile oruçlu iken, sen oruç tutmuyor musun!" demiş.¹¹⁴

Yine bu manaya yakın olmak üzere İbnu'l-Esîr'in Hz. Ali'ye isnad ettiği bir rivayet de şöyledir: "Hz. Ali'ye Eşter'in ölüm haberi ulaştığında (للِيدَيْن وَّلَفَم) demiştir. Bu ifade birisi hakkında kötülük dilendiğinde ve beddua edildiğinde kullanılır ki manası, 'Allah onu yere ellerinin ve ağzının üzerine düşürsün!' demektir."¹¹⁵

¹¹⁰ el-Yûsî, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâli ve'l-hikem*, III, 17, 18; Bu deyim hakkındaki açıklamalar *Mecma'u'l-emsâl*'de daha tafsilatlıdır. Orada, Sebe' halkının dağılması Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivayetle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu rivayete göre, Ferve b. Museyk, Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Resûlü, söyler misin, Sebe' neyin adıdır? Bir erkeğin mi, bir dağın mı yoksa bir vadinin mi? diye sorunca, Hz.Peygamber: "Bir erkeğin adıdır. On çocuğu vardı. Bunlardan altı tanesi Güneye, dört tanesi de Kuzeye göç etmiştir. Kuzeye gidenler Lahm, Cuzâm, 'Âmile ve Gassân'dır. Güneye gidenler ise, Himyer, Mezhic, Ezd, Kinde, Eş'ariler ve Enmâr'dır ki bu Enmâr, Becile ve Has'am kabilelerin atasıdır." buyurmuştur. (Bkz. *Mecma'u'l-emsâl*, I, 275; ayrıca bkz. Ebû Bekr eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, III, 205, (h.nr.1700).

¹¹¹ *Tâcu'l-'arûs*, XL, 355.

¹¹² *Mecma'u'l-emsâl*, II, 207 (nr.3465).

¹¹³ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 133 (nr.660).

¹¹⁴ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 208.

¹¹⁵ *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs*, V, 294.

d) (سُقِطَ فِي يَدِهِ)¹¹⁶ "Pişman oldu" manasına gelen bu deyim Kur'an-ı Kerim'de zikredildiği için hakkında birçok yorum yapılmış ve manasına nüfûz edilmeye çalışılmıştır.

el-Meydânî, dil bilginlerinin terkinin kullanım şekli hakkında farklı görüşlere sahip olduklarını nakletmektedir. Genel mana yorumuna bakıldığında, burada düşmek fiilinin fâili olan (nedem/pişmanlık) gizlenmiş bu yüzden fiil meçhul sîgasına dönüştürülmüştür. Bu yoruma göre manası, "Pişmanlığı elinde buldu" şeklinde olmalıdır. el-Ferrâ' (ö. 207/822) ve ez-Zeccâc (ö. 311/923) aynı deyim'in 'if'âl' babından mazi meçhul fiille de kullanılabilceğini, yani bu deyim'in (أَسْقَطَ فِي يَدِهِ) şeklinde de olabileceği görüşündedirler. Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828) ve Sa'leb (ö. 291/904) ise, böyle bir kullanımın Arap dilinde bulunmadığı kanaatini taşımaktadırlar.

Ebu'l-Kâsim ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Nuvâs (ö. 198/813) gibi meşhur bir şair ve dil ustasının şiirinde bu deymi yanlış olarak,

وَنَشْوَةٍ سَقِطَتْ مِنْهَا فِي يَدِي

"Sonrasında pişmanlık yaşadığım nice sarhoşluklarım olmuştur..."

şeklinde kullanmasını, Ebû Hâtim'in (ö. 248/862) de deyimdeki mazi fiili malûm kalıbıyla nakletmesindeki yanlışlıktan hareketle, bu ifade kalıbının Kur'an öncesi Arap dilinde bilinmediği ve şairler tarafından kullanılmadığı kanaatine ulaşmıştır.¹¹⁷ Bu iddiayı destekleyen benzer bir yanlış kullanımı, es-Se'âlibî'nin (ö. 429/1038) *Yetîmetu'd-dehr*'inde Ebu'l-Hasen el-Lahhâm el-Harrânî'ye¹¹⁸ nisbet ettiği beyitlerde de görmek mümkündür:

إِنِّي اعْتَلَّتْ عَلَيَّ سَقِطَتْ مِنْهَا فِي يَدِي
وَكَانَ فِي الإِخْوَانِ مِنْ لَمْ أَرَهُمْ فِي العُودِ
فَقُلْتُ فِي كَلِمِهِمْ

"Beni bizar eden bir hastalığa yakalanmıştım.

Dostlarımdan bazılarını beni ziyaret edenler arasında göremedim,

Ben de hepsi hakkında şöyle dedim..."¹¹⁹

¹¹⁶ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 330.

¹¹⁷ Bkz. *Mecma'u'l-emsâl*, I, 331.

¹¹⁸ Ebu'l-Hasen el-Lahhâm el-Harrânî: Vefat tarihî hakkında bilgi yoktur. *Yetîmetu't-dehr*'deki ifadelerden anlaşıldığına göre, Sâmâniler döneminde bir ara Buhara'da ikamet etmiştir. es-Se'âlibî, el-Harrânî'nin Buhara'da oldukça itibar gördüğünü söyler. Çok güçlü bir hafızası, şiir kabiliyeti ve hazırcevaplığı bulunduğunu da kaydeder. Bkz. *Yetîmetu'd-dehr*, IV, 116.

¹¹⁹ *Yetîmetu'd-dehr*, IV, 129.

e) (قَدْ يُؤْتَى عَلَى يَدَيِ الْحَرِيصِ) ¹²⁰ "Hırslı insanın yapıp ettikleri de yok olup gidecektir."

el-Meydânî, bu atasözünün açıklamasında iki ihtimalden bahsetmektedir. Bunlardan birincise göre, (أَتَى عَلَى) 'yok etmek' manasında kullanılan bir fiildir. Cümledeki 'يد' kelimesi ise, yapılan, gerçekleştirilen şeylerdir. Bu yoruma göre atasözünün manası yukarıda verdiğimiz gibi olacaktır.

İkinci ihtimale göre ise, bu atasözünde zikredilen 'يد' cümleye bir mana katkısından dolayı değil sadece bir 'ritim' unsuru olarak eklenmiştir. Bu takdirde, atasözü, 'yed' kelimesini hiç hesaba katmadan doğrudan, "Hırslı kişi de helâk olur" manasına gelecektir. Bu söz esasen, hırsından ve açgözlülüğünden dolayı kendini tehlikeye atan kişiler hakkında kullanılmaktadır.

f) (جَاءَ بِمَا أَذَّتْ يَدٌ إِلَى يَدٍ) ¹²¹ "Bir elin diğerine verebileceği şeyle geldi (Eli boş geldi)"

Mecma'u'l-emsâl'de bu meselin biraz farklı bir şekline daha rastlamaktayız. Bu sefer cümle olumsuzluk edatıyla başlamakta ve cümlenin manasını güçlendirmek için aynı mealde bir başka cümle daha eklenmektedir: (مَا جَاءَ بِمَا أَذَّتْ يَدٌ إِلَى يَدٍ وَمَا جَاءَ بِمَا تَحْمِلُ ذَرَّةٌ إِلَى جُحْرَهَا) ¹²² Meselin bu varyantının manası şöyledir: "Bir elin diğer ele koyabileceği kadar bile bir şey getiremedi; karıncanın yuvasına götürdüğü kadar bir şey bile getiremedi."

Bu mesel, hayal kırıklığı vurgulanmak istendiği zaman kullanılmaktadır.

g) (يَدِي مِنْ يَدِهِ) ¹²³

Meşhur emsal kitaplarından sadece Mecma'u'l-emsâl'de geçmektedir. Deyim olarak "Eli kurudu" manasını ifade etmektedir. el-Meydânî'nin verdiği bilgiye göre, yaptığı iş kendine zarar veren kişiler hakkında kullanılmaktadır. Bu takdirde Türkçedeki 'kazdığı kuyuya kendisi düşmek' deyimine veya 'Kendi düşen ağlamaz' atasözüne paralel bir manasının olduğu anlaşılmaktadır.

h) (عَلَى يَدَيْ عَدْلٍ) ¹²⁴

"'Adl'in ellerine teslim" manasına gelen bu deyim, umut kesilen işleri anlatmak için kullanılmaktadır. Deyimde geçen 'Adl' özel isimdir. İbnu's-Sikkî't'in (ö. 244/858) anlatımına göre, 'Adl denilen bu adam Himyer meliklerinden birinin güvenlik güçlerinin başı imiş. Bu melik herhangi birisini infaz etmek istediğinde ona havale edermiş.

¹²⁰ Mecma'u'l-emsâl, II, 109 (nr. 2911).

¹²¹ Mecma'u'l-emsâl, I, 179 (nr. 964).

¹²² Mecma'u'l-emsâl, II, 293 (nr. 3972).

¹²³ Mecma'u'l-emsâl, II, 419 (nr. 4689).

¹²⁴ Mecma'u'l-emsâl, II, 8 (nr. 2400).

Bu yüzden umut kesilen işleri ifade etmek için bu deyim kullanılır olmuştur.¹²⁵

1) ¹²⁶(لَمْ يَبْرُدْ بِيَدِي مِنْهُ شَيْءٌ) 1

"Elimde hiçbir şey kalmadı" manasına bir deyimdir.

i) ¹²⁷(لَا يَدِي لَوَاحِدٍ بَعَشْرَةَ)

"Bir kişinin gücü on kişiye yetmez" manasında bir deyimdir. Nitekim ez-Zemahşerî'nin *el-Mustaksâ*'da el-Gadîr el-Ganevî'ye (ö.?)¹²⁸ nisbet ettiği aşağıdaki şiirde de bu manayla ilgili bir kullanım vardır:

اعْمِدْ مَا تَعْلُو فَمَا لَكَ بِالذِّي ... لَا تَسْتَطِيعُ مِنَ الْأُمُورِ يَدَانِ

"Üstesinden gelebileceğin işe yönel!"

*Altından kalkamayacağın işlere zaten gücün yetmez!*¹²⁹

k) ¹³⁰(مَا تَبُلُّ إِحْدَى يَدَيْهِ الْأُخْرَى) bu deyim "Ellerinden biri diğerini ıslatmaz" manasına gelmekte olup, cimri kişiler hakkında kullanılır.

l) ¹³¹(مَا يَحْسُنُ الْقَبَانَ فِي يَدَى حَالِبَةَ الصُّنَانِ)

"Koyun sağıcısının bileğinde bilezik güzel durmaz" manasına bir atasözüdür. Böyle bir atasözünün temelinde, koyun sağma işinin koyun gütmekle görevlendirilen ve hiçbir mal varlığına sahip olmayan kadının köleler tarafından yapıyor olması vardır. Kola takılan bilezikler ise, mal varlığını ve hürriyeti temsil etmektedir.

Bu atasözü, ehil olmadığı bir makamı işgal eden veya ehil olmadığı bir konumda bulunan kişi hakkında kullanılır.

m) ¹³²(مَا حَكَ ظَهْرِي مِثْلَ يَدِي)

"Sırtımı elim gibi kaşıyan yoktur" manasında bir atasözüdür. el-Meydânî'ye göre başkasına güvenmemek gerektiğini anlatırken, ez-Zemahşerî'ye göre, insanın kendi işini en iyi kendisinin yapacağı manasını taşımaktadır.

n) ¹³³(كَمْ مِنْ يَدٍ صَنَعَاءَ فِي الْكَسْبِ خَرَفَاءَ فِي الْإِنْفَاقِ)

"Kazanırken maharetli olan, harcarken aptalca davranan nice insan vardır."

¹²⁵ Bkz. *Mecma'u'l-emsâl*, a.y.

¹²⁶ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 189 (nr. 3384).

¹²⁷ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 217 (nr. 3524).

¹²⁸ Vefat tarihî bilinmemektedir, Emevî dönemi süvari (fâris) şairlerindedir. Emevî halifesi 'Abdülmelik b. Mervân'ı (685-705) methetmiştir. Bkz. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 9; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 43/129, 253.

¹²⁹ *Cemhera*, I, 213; *el-Mustaksâ*, II, 333; *Cemhera*, I, 213.

¹³⁰ *el-Mustaksâ*, II, 319 (nr. 1152); *Mecma'u'l-emsâl*, II, 267 (nr. 3778).

¹³¹ *Mecma'u'l-emsâl* II, 262 (nr. 3758); *el-Mustaksâ*, II, 335 (nr. 1231).

¹³² *Mecma'u'l-emsâl* II, 268 (nr. 3786); *el-Mustaksâ*, II, 321 (nr. 1158).

¹³³ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 173.

Kazancının iyi olmasına ve elinden iş gelmesine rağmen, harcarken israf yapan bu yüzden sıkıntıya düşen kişileri ifade etmek için kullanılan bir atasözüdür.

m) (يَسْقَى مِنْ كُلِّ يَدٍ بِكَأْسٍ)¹³⁴

"Her elden bir kadeh içiyor" manasında, kişinin ikiyüzlü ve döneke olduğunu ifade eden bir deyimdir.

o) (بِذَاكَ أَوْ كُنَّا وَفُوكَ نَفَعْنَا)¹³⁵

"Ellerin bağladı ağzın şişirdi" manasına gelmektedir. Türkçedeki 'kendi düşen ağlamaz'a paralel bir atasözüdür.

Rivayet edildiğine göre, bir nehirden karşıdan karşıya geçmesi gereken insanlar, bunu sağlayacak bir araç bulamamışlar. Yanlarında bulunan tulumları şişirip onların üzerine binerek karşıya geçmeye başlamışlar. İçlerinden bir tanesi tulumu iyi şişirmediği gibi, ağzını da gevşek bırakmış. Nehrin ortasına yaklaşıncaya havası iyice boşalan tulum, adamı suyun üzerinde tutamaz olunca, adam çırpınarak yardım istemeye başlamış. Nehrin ortasına kadar gidip adamı kurtarma cesaretini bulamayanların imdat çığlıklarına verdikleri cevap ise, bir atasözü olarak kalmış: "Kendi ağzınla şişirdin ve kendi ellerinde bağladın."

Kendi yaptığı bir işten dolayı zarar görenler hakkında kullanılmaktadır.

ö) (أَيْنَ يَضَعُ الْمَخْشُوقُ يَدَهُ)¹³⁶

"Boğulan kişi elini nereye koysun." Çaresizliği ve yapacak bir şey olmadığını dile getiren darb-ı meseldir. Ebû 'Ubeyd el-Kâsim b. Sellâm (ö. 224/838), bu atasözünün halk tarafından, çaresizliği ifade etmek için kullanıldığını kaydetmektedir.¹³⁷

p) (شَبَّعَانُ فِي يَدِهِ كِسْرَةٌ)¹³⁸

Emsâl kitaplarından sadece *Mecma'u'l-emsâl*'de geçen bu deyim, "Hem tok hem de elinde ekmek parçası var" manasında olup, ihtiyacından fazlasına sahip olan kişi hakkında kullanılmaktadır.

r) (لَا تَأْمَنِي الْأَحْمَقَ وَفِي يَدِهِ سَكِّينٌ)¹³⁹

"Elinde bıçak olan ahmağa asla güvenme!"

¹³⁴ *Mecma'u'l-emsâl*, II, 426 (nr. 4752).

¹³⁵ el-Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlu'l-'Arab*, s. 117; *Mecma'u'l-emsâl*, II, 414 (nr. 4655).

¹³⁶ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 58 (nr. 262); *el-Mustaksâ*, I, 449 (nr. 1908).

¹³⁷ *Kitabu'l-emsâl*, s. 337.

¹³⁸ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 366 (nr. 1962).

¹³⁹ *Mecma'u'l-emsâl*, I, 152.

s) (خَرَجَ نَارِعًا يَدُهُ)¹⁴⁰

"Elini sıyrarak çıktı." Başındakine isyan eden kişi hakkında kullanılan bir deyimdir.

4) El motifinin olumlu yapılarında kullanım örnekleri

a) (يَبْدِينِ مَا أَوْرَدَهَا زَائِدَةً)¹⁴¹

"Zâ'ide develeri iki eliyle birden getirdi" manasına bir deyimdir. Deyimde geçen (ما) zaid olarak değerlendirilmiştir. (زائدة) ise alemdir. (أورد) fiilinin sonundaki zamirler 'develer' manasına racidir. Bir işi sağlam yapmak manasında deyimdir. Türkçe de 'bir işe iki elle sarılmak'a paralel bir mana ifade etmektedir.

b) (أَطْعَمْتُكَ يَدٌ شَبِعَتْ نَمَّ جَاعَتْ وَلَا أَطْعَمْتُكَ يَدٌ جَاعَتْ نَمَّ شَبِعَتْ)¹⁴²

"Sana, tokluğu gördükten sonra acıkan bir el yedirsin, yoksa açlığı gördükten sonra doyan bir el değil" manasında bir deyimdir.

Rivayetlere göre, bir kadın insanlardan yiyecek istemek için dışarıya çıkan oğluna böyle dua etmiştir. 'Tokluğu gördükten sonra acıkan el'den maksat, açlığın insana verdiği sıkıntıyı en iyi bilen kişidir. Böyle birisi karşısındakinin durumunu iyi anladığından ona en güzel şekilde muamele etmeye çalışacaktır. Bu deyim (أطعمتك يدٌ) şekli de vardır ki, sadece fiillerin yerine aynı manayı ifade eden sıfat-ı müşebbeheler 'el' kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır ve herhangi bir mana farklılığı taşımamaktadır.

c) (عَلَى يَدِ الْخَيْرِ وَالْيَمِينِ)¹⁴³

"Hayırlar getirsin ve bereketli olsun" manasında bir duadır. Nikâh merasimi sırasında söylenir. el-Meydânî bu rivayeti "Hayır ve bereketle başlasın" manasına gelen (عَلَى يَدِ الْخَيْرِ وَالْيَمِينِ) deyiminin farklı bir şekli olarak kaydetmiştir.

d) (مَالِي فِي هَذَا الْأَمْرِ يَدٌ وَلَا أَصْبِعُ)¹⁴⁴

Türkçede kullanılan 'bir işte parmağı olmak/olmamak' deyimine yakın bir mana taşımaktadır. Literal olarak "Benim bu işte elim de yok parmağım da yok" demektir. Kişinin hiçbir şekilde, o işe karışmadığını ifade eden bir deyimdir.

¹⁴⁰ Mecma'u'l-emsâl, I, 237 (nr. 1257).

¹⁴¹ Cemhera, I, 213 (nr. 262); Mecma'u'l-emsâl, I, 90 (nr. 428); el-Mustaksâ, II, 16 (nr. 54).

¹⁴² Mecma'u'l-emsâl, I, 431 (nr. 2268); el-Mustaksâ, I, 223 (nr. 933).

¹⁴³ Mecma'u'l-emsâl, II, 32 (nr. 2520).

¹⁴⁴ Mecma'u'l-emsâl, II, 290 (nr. 3944).

e) (عَلَى يَدَيِّ دَارِ الْحَدِيثِ)¹⁴⁵

“Söz dönüp dolaşip bana geldi” manasında bir deyimdir. Bir işi iyi bilen, o konuda son sözü söyleyebilecek olan kişiler hakkında kullanılır.

f) (لَيْسَ لِعَيْنٍ مَا رَأَتْ وَلَكِنْ لِيَدٍ مَا أَخَذَتْ)¹⁴⁶

“Gördüğü gözün değildir ama aldığı elindir” manasınadır. Rivayete göre, adamın birisi yerde bir şey görmüş fakat almamış, arkasından gelen başka birisi almış. Birinci adam bu sefer, o şeyi ilk önce kendisinin gördüğünü iddia ederek hak talep etmiş. Durum bir arabulucuya intikal ettiğinde, o, yukarıda zikrettiğimiz ifadeyi kullanarak, yerden alan kişiyi hak sahibi olarak ilan etmiştir. Türkçedeki “at binenin, kılıç kuşananın” atasözüne yakın bir mana taşımaktadır.

g) (هَذِهِ يَدِي لَكَ)¹⁴⁷

“Emrinize amadeyim” manasında, boyun eğme ve itaat etmeyi ifade eden bir deyimdir.

h) (إِذَا ارْجَحَنَّ شَاصِيًّا فَارْفَعْ يَدَا)¹⁴⁸

“Düşüp ayakları yerden kesildiğinde, daha ileri gitme” manasında bir meseldir. Düşman veya rakib çaresiz kaldığında intikam almak yerine affetmeyi öğütlemektedir. Türkçedeki ‘düşene tekme vurmama’ya yakın bir mana taşımaktadır.

ı) (إِذَا أَخَذْتُمْ عِنْدَ رَجُلٍ يَدًا فَانْسَوْهَا)¹⁴⁹

“Birisine iyilik yaptığınızda, onu unutun” manasına gelmektedir. Zira, yapılan iyiliğin zikredilmesi, başa kakılması, bu iyiliği zedeleyecektir.

i) (أَطَاعَ يَدًا بِالْقَوْدِ فَهُوَ ذَلُولٌ)¹⁵⁰

“Kendisini yeden ele itaat etti, artık uysal (bir deve) gibidir” manasında, çok güçlük çıkararak bir kişinin yumuşadığı görüldüğünde söylenir.

k) (غَلَّ يَدًا مُطْلَقُهَا وَاسْتَرْقَ رَقَبَةً مُعْتَقَهَا)¹⁵¹

“Bir kişiyi serbest bırakan, aslında (iyiliğiyle) onu bağlamış olur. Köleyi azat eden de iyiliğiyle onu kendine köle yapmış olur.” İnsanların kendilerine iyilik yapanlara minnettarlık duyduklarını

¹⁴⁵ Mecma‘u‘l-emsâl, II, 8 (2399); el-Mustaksâ, II, 167 (nr. 563).

¹⁴⁶ Mecma‘u‘l-emsâl, II, 177 (nr. 3240); Tâcu‘l-‘arûs, XL/354.

¹⁴⁷ Mecma‘u‘l-emsâl, II, 389 (nr. 4509); el-Mustaksâ, II, 388 (nr. 1429).

¹⁴⁸ Kitabu‘l-emsâl, s.155; Mecma‘u‘l-emsâl, I, 21 (nr. 53); el-Mustaksâ, I, 122 (nr. 481); Zehru‘l-ekem, I, 72.

¹⁴⁹ Mecma‘u‘l-emsâl, I, 29 (nr. 105).

¹⁵⁰ Mecma‘u‘l-emsâl, I, 433 (nr. 2287).

¹⁵¹ Mecma‘u‘l-emsâl, II, 60 (nr. 2676).

ifade etmek için kullanır. Türkçedeki, 'acı kahvenin kırk yıl hatırı olması'na benzer bir mana taşımaktadır.

152 (إِذْ كُلُّ حَانَ يَدُهُ إِلَى فِيهِ) ا)

"Herkes topladığını mideye indirirken, ben seni tercih ettim" manasına gelmektedir. Muhatabını kendine tercih ettiğini ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Şöyle bir hikâyesi vardır: Cezîmetu'l-Ebraş'ın¹⁵³ (ö. 268? m.) çocuğu yokmuş. Bu yüzden kızkardeşi Rakâş'ın oğlu 'Amr onun yanında kalıyormuş. Cezîme zaman zaman hizmetçileriyle birlikte onu da mantar toplamaya gönderirmiş. Hizmetçiler topladıkları mantarların iyilerini yerler arta kalanını Cezîme'ye getirirlermiş. 'Amr¹⁵⁴ ise en iyi mantarları seçer ve onları yemeden Cezîme'nin önüne getirip bırakır sonra da,

هَذَا جَنَائِي وَخِيَارُهُ فِيهِ إِذْ كُلُّ حَانَ يَدُهُ إِلَى فِيهِ

"Her toplayıcının eli ağzına gidiyorken -topladıklarının iyilerini kendisi yiyorken- Benim topladıklarım bunlar; en iyileri de içlerindedir" dermiş.

Rivayetlere bakılırsa bu deyim Hz. Peygamber döneminde de yaygın bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn 'Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimeşk* adlı eserinde şöyle bir nakilde bulunmaktadır: "Mu'te savaşı dönüşünde Hz. Peygamber, ashabına Mekke'ye doğru yürümeyi emretmişti. Merru'z-Zahrân denilen yere gelindiğinde, bazılarını kebâs (كَبَات) denilen misvak ağacının olgun meyvelerinden toplamaları için etrafa gönderdi. Gönderilenler arasında İbn Mes'ud (r.a.) da vardır. O topladığı yemişleri Hz. Peygamber'e getirerek,

(هَذَا جَنَائِي وَخِيَارُهُ فِيهِ ... إِذْ كُلُّ حَانَ يَدُهُ إِلَى فِيهِ) der.¹⁵⁵

Başka bir rivayette ise aynı sözün Hz. Ali'nin ağzından döküldüğünü görüyoruz: Irak bölgesinin vergileri toplanıp getirilince, önünde, altın ve gümüşten iki kümesi oluşturmuş. Bu kümelerden birer avuç alıp göstererek, bunların tamamen insanlara dağıtılmasını istediğini şöyle dile getirmiş:

يَا حَمْرَاءَ! أَحْمَرِّي! وَيَا بَيْضَاءَ! أَبْيِضِي! غَرِّي غَيْرِي
هَذَا جَنَائِي وَخِيَارُهُ فِيهِ إِذْ كُلُّ حَانَ يَدُهُ إِلَى فِيهِ¹⁵⁶

¹⁵² *Mecma'u'l-emsâl*, II, 137.

¹⁵³ Ebû Mâlik el-Ebraş (el-Vazzâh) Cezîme b. Mâlik b. Fehm et-Tenûhî el-Ezdî: Irak'ta hüküm süren Tenûhî Devleti'nin üçüncü hükümdarı.

¹⁵⁴ Bu 'Amr'a ait emsal kitaplarında çeşitli detaylar vardır. Bkz. *Kitâbu'l-emsâl*, s. 174; *Emsâlu'l-'Arab*, I, 149; *Mecma'u'l-emsâl*, II, 137, (nr. 397); *Zehru'l-ekem*, III, 213.

¹⁵⁵ *Târîhu medîneti Dimeşk*, XXXIII, 113.

¹⁵⁶ *Kitâbu'l-emsâl*, s.174 (495); *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, IV, 211.

"Ey kızıl (altın)! İsteddiğin kadar kızıl ol! Ey beyaz (gümüş)!
İsteddiğin kadar ışılda! Benden başkasını aldatın!
Herkes topladığını ağzına götürürken, ben en iyilerini
getirip size veriyorum."

Bu rivayetler, meselin o dönemlerde yaygın bir kullanıma
salhip olduğunu göstermektedir.

m) (حَبْدًا كَثْرَةَ الْأَيْدِي فِي غَيْرِ طَعَامٍ)¹⁵⁷

"Yemek zamanı hariç kalabalık iyidir."

n) (إِنَّ الْأَيْدِيَ قُرُوضًا)¹⁵⁸

"İhsanlar aslında bir tür borçtur", zamanı gelince ödenmesi
gerekir.

o) (أَعْطَى عَنْ ظَهْرِ يَدٍ)¹⁵⁹

"İçinden gelerek, karşılıksız verdi" manasına bir deyimdir.
Burada, içinden gelerek ve karşılıksız manaları (ظهر) 'elin üst kısmı,
sırtı' kelimesinden anlaşılacaktır. Bu durumu el-Meydânî şöyle
açıklamaktadır: "Bir şey avuçta olduğu zaman, insan onu daha iyi
koruyabilir. Halbuki bir şey elin sırtında olursa, onun muhafaza
edilmesi zordur, isteyen onu oradan rahatça alabilir."¹⁶⁰

Bu deyim, kolaylıkla iyilik yapabilen kişiler hakkında kullanılır.

Yine bu manayı destekler mahiyette şu rivayeti nakletmekte
fayda vardır: (ما رأيتُ أحدا أعطى للجزيل عن ظَهْرِ يَدٍ من طلحة بن عبيدالله)¹⁶¹ "İyiliği
karşılıksız ve gönüllü olarak Talha b. 'Ubeydullah'tan daha fazla
yapanı hiç görmedim." Buradaki عن ظَهْرِ يَدٍ ifadesi, karşılıksız, gönüllü
ve doğrudan manalarına hamledilmiştir.

Sonuç olarak, 'yed' kelimesi Arap dilinin ve Arap kültürünün
birçok özelliğini, zamanla üzerine sindirmiş olan bir kelimedir. İçinde
bulduğu hemen her cümleye kendi özelliklerini belli bir oranda
yansıtmaktadır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'deki kullanımları çok zengin
çağrışımlara sahiptir. Benzer derinlik Arap atasöz ve deyimlerinde
nadiren yakalanabilmektedir. Yukarıda verdiğimiz örneklerden de
kolayca görülebileceği gibi deyim ve atasözlerinde kullanılan 'yed'
kelimesi çoğunlukla doğrudan uzva işaret eden manalar
taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim'de ise bunun aksi bir durumla
karşılaşıyoruz. Kur'an'da kullanılan 'yed' ve müştaklarının büyük
kısmı, mecazî manalar yüklenerek san'atlı bir şekilde kullanılmıştır.

¹⁵⁷ Mecma'u'l-emsâl, I, 152.

¹⁵⁸ Mecma'u'l-emsâl, I, 87

¹⁵⁹ Mecma'u'l-emsâl, II, 8 (nr. 2401).

¹⁶⁰ Mecma'u'l-emsâl, a.y.

¹⁶¹ el-Fâik fî garîbi'l-hadîs, IV, 126; en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs, V, 294; İbnu'l-Cevzî, Garîbu'l-hadîs, II, 59.

Doğrudan insan uzvunu ifade eden kullanımların sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla biz, Kur'an-ı Kerim'in ve İslâm kültürünün 'yed' kelimesinin ruh (mana) dünyasına büyük bir derinlik ve zenginlik kattığını düşünüyoruz. Bu tür çalışmaların bir taraftan Arap edebiyat ve kültürünü, diğer taraftan da Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Bibliyografya

- 'Abdulkâdir b. 'Umar el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arab* (I-XIII), nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4. baskı, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1997.
- 'Abdulvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-erab fî funûni'l-edeb* (I-XXXIII), nşr. Yahyâ eş-Şâmî, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (I-VI), nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- el-Âmilî, Behâuddîn Muhammed b. Huseyn b. 'Abdussamed, el-*Keşkûl*, nşr. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemerî, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Âsım Efendi (Mütercim), *Kâmûs Tercemesi* (I-IV), Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1305.
- el-'Aynî, Bedruddîn, *'Umdetu'l-kârî* (I-XXV), nşr. 'Abdullâh Mahmûd Muhammed 'Umar, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- el-'Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu cemherati'l-emsâl* (I-II), nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim-'Abdulmecîd Katâmiş, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ* (I-X), Meclisu Dâirati'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye, 1. baskı, Haydarabad 1344.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmi'u's-sahih* (I-VIII), el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- el-Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd, *Mu'cemu's-Sihâh*, nşr. Halîl Me'mun Şihâ, 2. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2007.
- Ebû Bekr eş-Şeybânî, Ahmed b. 'Amr b. Dahhâk İbn Ebû 'Âsım, *el-Ahâd ve'l-mesânî* (I-VI), nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira, 1. baskı, Dâru'r-Râye, Riyad 1991.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luga* (I-XV), nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lifi ve't-Terceme, Kahire, ts.

- el-Hatîb el-Kazvîni, Celâluddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân b. 'Umar, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, nşr. İbrâhîm Şemsuddîn, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsim 'Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh, *Târîhu medîneti Dimeşk* (I-LXXX), nşr. Muhibbuddîn Ebû Sa'îd 'Umar b. Garâme el-'Amravî, 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995-2000.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dulmelik 'Alî b. Hibetullâh b. 'Alî, *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mu'telifi ve'l-muhtelifi fi'l-esmâi ve'l-kunâ ve'l-ensâb* (I-X), nşr. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, 2. baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire 1993.
- İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab* (I-XV), Dâru Sâdir, Beyrut 1994.
- İbnu'l-Cevzî, *Garîbu'l-hadîs* (I-II), nşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubâarak b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser* (I-V), nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- el-Kâsim b. Sellâm, Ebû 'Ubeyd, *Kitâbu'l-emsâl*, nşr. 'Abdulmecîd Katâmiş, 1. baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrut, 1980.
- Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-seb'i'l-mesânî* (I-XXX), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Ebu'l-Fadl en-Nisâbûrî, *Mecme'u'l-emsâl* (I-II), nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1. baskı, Mektebetu's-Sunneti'l-Muhammediyye, Kahire 1955.
- el-Mufaddal ed-Dabbî, Ebu'l-'Abbâs el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ, *Emsâlu'l-'Arab*, nşr. İhsân 'Abbâs, 2. baskı, Dâru'r-Râid el-'Arabî, Beyrut, 1983.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim* I-V, (nşr. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî), Kahire 1374/1955.
- en-Nuveyrî, Ahmed b. 'Abdulvehhâb, *Nihâyetu'l-erab fî funûni'l-edeb* (I-XXXIII), nşr. Mufîd Kumeyyha, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- er-Râgîb el-İsfehânî, *Mufradatu elfâzi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân 'Adnân Dâvûdî, 3. baskı, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2002.
- er-Râzî, Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-gayb* (I-XXXII), 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr 'Abdulmelik b. Muhammed b. 'İsmâ'îl en-Nisâbüri, *Simâru'l-kulûb fi'l-mudâfi ve'l-mensûb*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1965.
- _____, *Fikhu'l-luga ve esrâru'l-'Arabiyye*, nşr. Yâsîn el-Eyyübî, 2. baskı, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut 2000.
- _____, *Yetîmetu'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, (I-V), nşr. Dr. Mufîd Kumeyha, 1. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* (I-XXIV), nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. baskı, Muessetu'r-Risâle, Beyrut 2000.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân 'Alî b. Muhammed b. 'Abbâs, *el-Basâ'ir ve'z-zehâ'ir* (I-IX), nşr. Vedâd el-Kâdî, 1. baskı, Dâru Sâdir, Beyrut 1988.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. 'Abdillâh el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (I-VII), nşr. İhsân 'Abbâs, 1. baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- _____, *Mu'cemu'l-buldân* (I-V), Dâru Sâdir, Beyrut, 1977.
- el-Yûsî, el-Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâli ve'l-hikem* (I-III), nşr. Muhammed Hacî-Muhammed el-Ahdar, 1. baskı, Dâru's-Sekâfe, Mağrib 1981.
- ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (I-XL), nşr. Dâhî 'Abdulbâkî, 1. baskı, Kuveyt, 1965-2001.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Umar, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidit-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl* (I-VI), nşr. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Mu'avvad, 1. baskı, Mektebetu'l-'Ubeykân, Riyad 1998.
- _____, *el-Mustaksâ fî emsâli'l-'Arab* (I-II), 2. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- _____, *el-Fâ'ik fî garîbi'l-hadîs* (I-IV), nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm-'Alî Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.